

Ortaçağ'dan Geç Osmanlı Dönemine Kadar Bitlis Kalesi Sırlı Seramikleri

Glazed Ceramics of Bitlis Castle from the Medieval to Late Ottoman Period

Yunus Emre KARASU *

Öz

2022 yılı Bitlis Kalesi kazı çalışmaları saray kısmında, hamam çevresinde ve restorasyon çalışmaları kapsamında batı sur duvarlarında yapılmıştır. Kazı çalışmalarında seramik kap parçaları başta olmak üzere lüle, fincan, metal ve cam buluntular ele geçmiştir. Konumuzu oluşturan seramik buluntuları Ortaçağ'dan Geç Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır. Kazı çalışmalarında tabaka takibinin mümkün olmaması sebebiyle tarihlendirmeye yönelik veriler oldukça sınırlıdır. Ancak buluntuların hamur, sır ve form özellikleri yanı sıra sur temellerinin tespitine yönelik kazılar sırasında derinleşilen alanlar Bitlis Kalesi seramiklerinin değerlendirilip tarihlendirilmesine katkı sağlamıştır. 12-19.yüzyılları arasında tarihlenen Türk-İslam dönemi seramikleri Bitlis Kalesi'nin ekonomik, sosyo-kültürel ve ticari yaşamına dair önemli veriler sunmaktadır. Geleneksel anlayışla seramik üretimi yapıldığı bilinen Bitlis Kalesi'nde 2022 yılı kazı çalışmalarında ele geçirilen seramikler bölge kültürünün beslendiği kaynakları da ortaya koymaktadır. Seramik buluntularında Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Devleti yanı sıra Safevi örnekleriyle de karşılaşmakta ve bu kültürlerin yerel örneklerde etkileri hissedilmektedir. Çalışmamızda, öncelikle Bitlis Kalesi 2022 yılı sırlı seramik buluntuları incelenecek, ardından tarihlendirme, üretim yerleri ve kültürel etkileşim üzerinde durulacaktır. Bölge seramik üretimi ve çeşitliliğinin gelişimine dair varılan çıkarımlara da değinilecektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
yekarasu@beu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9604-6510
Bitlis / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı, Ortaçağ, Bitlis Kalesi, seramik, Safevi, beylikler, Selçuklu.

Abstract

Bitlis Castle excavations in 2022 were carried out on the palace part, the bath area and the western city walls within the scope of restoration works. During the excavations, ceramics, bowls, cups, metal and glass finds were found. The ceramic finds that make up our subject range from the Middle Ages to the Late Ottoman period. Since it is not possible to follow the stratigraphy during the excavations, the data for dating is very limited. However, in addition to the paste, glaze and form features, the areas that can be deepened for the determination of the foundations of the city walls contributed to the understanding of the ceramics of the Bitlis Castle. Turkish-Islamic ceramics dating from the 12th to the 19th centuries provide important data on the economic, socio-cultural and commercial life of Bitlis Castle. The ceramics found during the 2022 excavations in Bitlis Castle, which is known to produce ceramics with a traditional understanding, also reflect the sources from which the regional culture is fed. In addition to the Anatolian Seljuks, Principalities and Ottoman Empire, Safavid examples are encountered in the ceramic finds, and their effects are felt in local examples. In our study, the glazed pottery finds of the Bitlis Castle 2022 will be examined, and the dating of the finds, production sites and cultural interaction will be emphasized. Inferences about the development of ceramic production and diversity in the region will also be mentioned.

Keywords:

Ottoman, Medieval, Bitlis Castle, ceramics, Safavid, beyliks, Seljuks.

Başvuru/Submitted: 20/05/2023

Kabul/Accepted: 30/11/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Karasu, Y. (2024). Ortaçağ'dan Geç Osmanlı Dönemine Kadar Bitlis Kalesi Sırlı Seramikleri. *Selçuk Türkiyat*, (63): 375-405.
Doi: 10.21563/sutad.1299895

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Karasu, Y. (2024). Ortaçağ'dan Geç Osmanlı Dönemine Kadar Bitlis Kalesi Sırlı Seramikleri. *Selçuk Türkiyat*, (63): 375-405.
Doi: 10.21563/sutad.1299895

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Bitlis coğrafi konumu gereği Anadolu ile İran arasında geçişi sağlayan önemli bir bölgedir. Bu sebeple de tarih boyunca çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmış önemli kilit noktalardan birisini oluşturmaktadır. Bölgede en erken Asur ve Urartu dönemi kalıntlarına ulaşılmakla birlikte Bitlis Kalesi en erken tarihli buluntusunu Roma Dönemi'ne ait olduğu ifade edilen bir sikke temsil etmektedir (Pektaş 2009, s. 321). Bitlis'te ilk yerleşimin Bitlis Kalesi'nde başlaması muhtemel görülmekle birlikte Evliya Çelebi kalenin Büyük İskender'in haznedarı Bedlis tarafından inşa ettirildiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2010, C.1, s. 124-125). Tarihi kaynaklar dikkate alındığında bu durum muhtemel görünmekle birlikte Bitlis Kalesi mevcut kazı çalışmalarında bu durumu destekleyecek somut verilere henüz ulaşamamıştır. Kaledeki yerleşimin yoğun ve sıkışık, Osmanlı öncesi dönemde kültür tabakalarının arasındaki geçişin ise oldukça hızlı olduğu görülmektedir. Bu sebeple de kazı alanında farklı dönemlere ait sıkışık ve üst üste mimari kalıntılara ulaşılması neticesinde çalışmalarda belirli seviyelerden aşağıya inilememiştir. Ancak ilerleyen kazı dönemlerinde alanın tespit edilen kısımlarında yapılacak sondaj çalışmalarının kaledeki ilk yerleşime dair veriler sunacağı düşünülmektedir. Bitlis'te ilk İslam fetihleri Hz. Ömer döneminde başlamış olmakla birlikte bölgeye sırasıyla Büyük Selçuklu, Artuklu, Ahlatşahlar, Eyyubiler, Anadolu Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlular, Safevi ve son olarak Osmanlı Devleti hâkim olmuştur (Tuncel, 1992, C.6, s. 226-227). Kalenin Çaldıran Seferi dönüşü Yavuz Sultan Selim tarafından ardından Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethedildiği hatta restorasyonunun yapıldığına dair biri sur duvarında olmak üzere iki kitabe bulunmaktadır (Karasu & Şen, 2021).

Çalışmamızda 2022 yılı Bitlis Kalesi kazı çalışmalarında ele geçirilen sırlı seramiklerin daha önceki kazı buluntuları da dikkate alınarak dönem ve tarihlendirmelerinin yapılması amaçlanmaktadır. Ayrıca Bitlis Kalesi seramiklerini şekillendiren kültürlerin ortaya konulması hedeflenmektedir. Siyasi, sosyo-ekonomik, ticari etkileşimler bağlamında Bitlis Kalesi seramiklerinin üretim temelleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. 2022 Yılı Bitlis Kalesi Kazı Çalışmaları

2022 yılı Bitlis Kalesi kazı çalışmaları saray kısmındaki iki açma (K 12-KJ 12-13) ile Sinan Bey Hamamı'nın güneyindeki iki açmada (OP-14, O-14) yanı sıra batı sur temellerinin tespitine yönelik restorasyon kazı çalışmalarının yürütüldüğü Alan 1,2,3 ve 4'te yapılmıştır. Saray kısmında yürütülen iki açma (K 12-KJ 12-13) 2021 yılında kazılmış olmakla birlikte bu açmalarda kazı çalışmaları kısa süreli olarak devam etmiştir. Bu her iki açmada ağırlıklı olarak Geç Osmanlı Dönemi (17-19. yüzyıl) yanı sıra küçük parçalar halinde Beylikler Dönemi (14-15. yüzyıl) buluntuları ele geçirilmiştir. Sinan Bey Hamamı ile güney sur duvarı arasında kalan iki açmada ise ara sokak şeklinde bir yol ile daha alt tabakalarda hamamın drenaj sistemi tespit edilmiştir. Ayrıca bu açmalarda lüle ve seramik üretimine dair buluntularla karşılaşmıştır. Batı sur temellerinin tespitine yönelik restorasyon kazı çalışmalarında mevcut sur duvarları doğrultusunda yıkık kısımların tespitine yönelik çalışmalar devam etmiştir. Restorasyon çalışmaları kapsamındaki kazı çalışmalarında alanın diğer kısımlarında

elde edilen verilerden farklı olarak daha alt tabakalara dair buluntulara ulaşılmıştır. Bu buluntular özellikle Ortaçağ'da Bitlis Kalesi'nde yoğun bir yerleşime de işaret etmektedir.

Resim 1: 2022 Yılı Bitlis Kalesi Kazı Çalışmalarının Yürütüldüğü Alanlar (Karasu, 2023)

2. Seramik Buluntuları

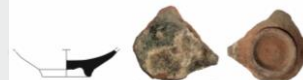

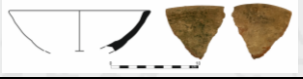
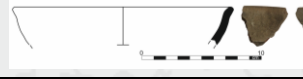

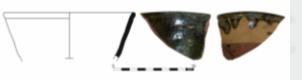

Bitlis Kalesi 2022 yılı kazı çalışmalarında en yoğun buluntu gruplarından birini seramikler oluşturmaktadır. Sırlı seramikler hamur, form, bezeme ve kompozisyon özellikleri bakımından incelenmekle birlikte üretim yerleri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca mevcut buluntulardan elde edilen gerek ticaret gerekse sosyo-ekonomik yapıya dair çıkarımlara da yer verilmiştir.

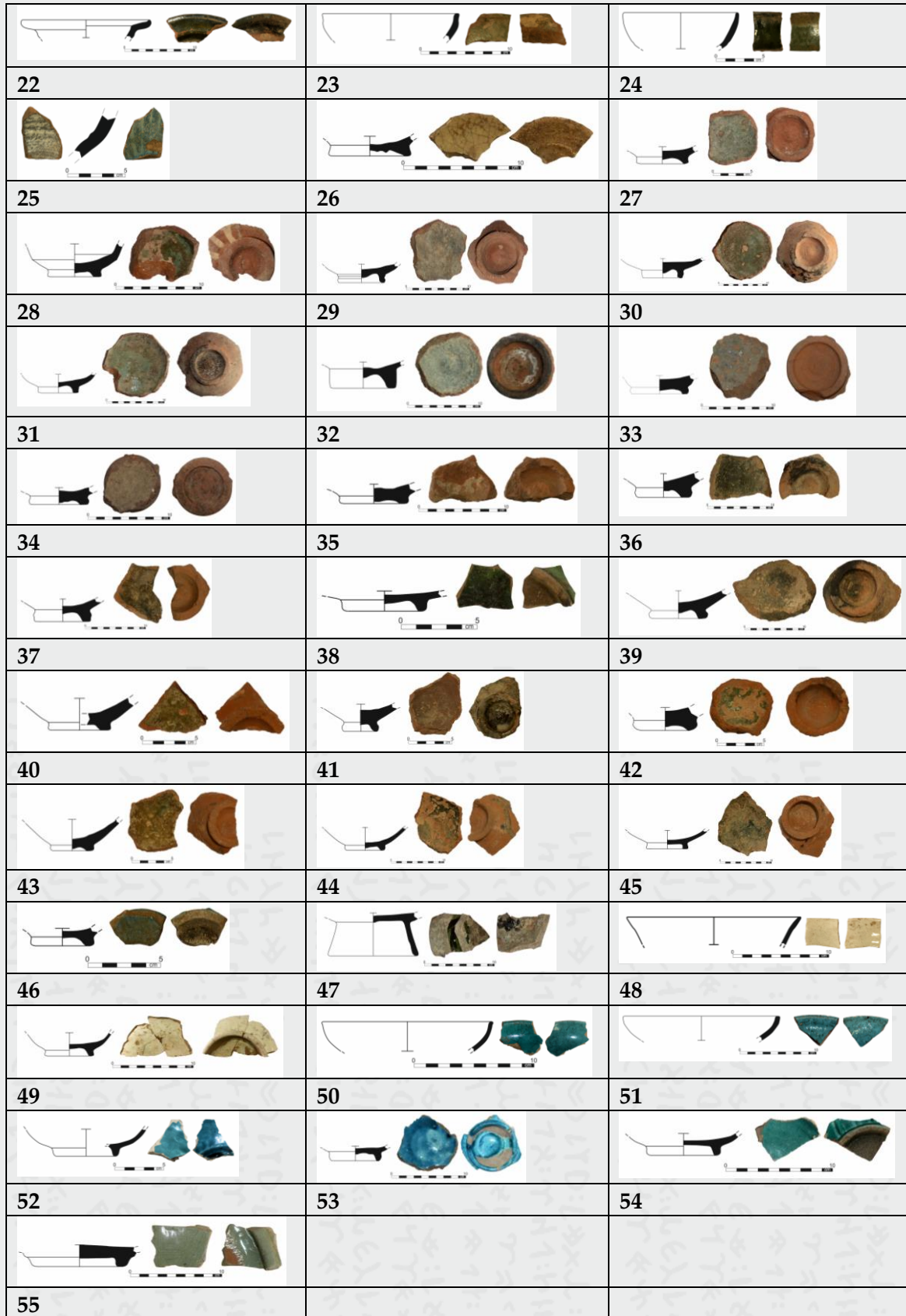
Sırlı Seramikler

Bitlis Kalesi kazı çalışmalarında tek renk sırlı, akıtma, boyalı kazıma, kazıma, lüster, sıraltı ve sırüstü boyama bezeme teknikli sırlı seramiklerle karşılaşmıştır. Sırlı seramik buluntuları içerisinde yarı mamul ve defolu örnekler de yer almaktadır. Üretime dair ele geçirilen buluntuların hepsi tek renk sırlı seramik grubuna aittir. Seramik üretiminde yarı mamul ve defolu seramikler temelde iki sebeple kullanılamamaktadır. Bunlardan ilki pişirim sırasında fırın ısısının ya da süresinin ayarlanamaması diğeri ise hamur ve astarın birbiriyle bütünleşememesidir. Bitlis Kalesi yarı mamul ve defolu seramik buluntularında da benzer sorunlar yaşandığı görülmektedir.

Tek renk sırlı seramikler sırlı seramik buluntuları içerisinde en yoğun grubu oluşturmaktadır. Günlük yaşamda yaygın bir biçimde kullanımları ve daha çok yerel üretim örnekler olmaları sebebiyle kazı çalışmalarında bu grup örneklerle daha yoğun karşılaşmaktadır. Bitlis Kalesi tek renk sırlı seramiklerinde açık kırmızı (2.5 YR 6/6, 2.5 YR 6/8, 2.5 YR 7/6), kırmızı (2.5 YR 5/6, 2.5 YR 5/8), kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 5/4, 5 YR 5/4), açık kırmızımsı kahverengi (5 YR 6/4), kırmızımsı sarı (5 YR 6/6), açık kahverengi (10 YR 8/3) şeklinde daha çok koyu tonlarda ve beyaz (N, 10 YR 8/1), pembemsi beyaz (7.5 YR 8/2), soluk sarımsı pembe (7.5 YR 9/2) açık renkli hamurlu örneklerle karşılaşmaktadır. Bu grup örneklerde mika, kireç, kum, kuvars katkı maddeleri yanı sıra az sayıda örnekte Şamot da kullanılmaktadır. Yerel üretim olduğu tespit edilen kırmızı-kahverengi arasında çeşitli hamur renklerine sahip seramikler az gözenekli ve sıkı bir hamur yapısına sahipken beyaz-gri arasında renk tonlarına sahip ithal örnekler çok gözenekli ve gevşek hamurludur. Tek renk sırlı örneklerde ağırlıklı olarak yeşil rengin tonları yanı sıra firuze, turkuaz ve opak krem sır renklerinin kullanıldığı görülmektedir. Özellikle yeşil sır renginin Ortaçağ'dan Osmanlı son dönemine kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tek renk sırlı seramikler içerisinde bir örnek ise porselen hamurunu andıran yapısı ve form özellikleriyle seladon örneklerini andırmakta olup kalın opak su yeşili sır rengine sahiptir. (Tablo 1, Kat. No. 55)

Tablo 1. Tek Renk Sırlı Seramikler

		
1	2	3
		
4	5	6
		
7	8	9
		
10	11	12
		
13	14	15
		
16	17	18
		
19	20	21

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/ Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	OP-14	2.5YR5/6	Mika,Kireç,Kum			D.Ç.:5cm
2	OP-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:6,6cm
3	OP-14	Yanmış	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:6cm
4	ALAN-4	2.5YR5/6	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:7,2cm
5	OP-14	5YR6/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	Çok	D.Ç.:8cm
6	OP-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:4cm
7	OP-14	Yanmış	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/Orta	Çok	D.Ç.:8cm
8	O-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:7cm
9	O-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Az	İyi	D.Ç.:6cm
10	ALAN-4	2.5YR5/8	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/ Orta	İyi	D.Ç.:5cm
11	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:7,2cm
12	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:5,4cm
13	O-14	5YR6/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	Çok	A.Ç.:20cm
14	KJ 12-13	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:18cm
15	OP-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:18cm
16	K-12	Yanmış	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	Çok	D.Ç.:4,8cm
17	O-14	5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:20cm
18	KJ 12-13	2.5YR5/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:20cm
19	O-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:16cm
20	ALAN-4	2.5YR 6/6	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/ Orta	İyi	A.Ç.:14cm
21	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	A.Ç.:24cm
22	O-14	2.5YR6/6	Mika,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:18cm
23	O-14	5YR6/6	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Küçük/Orta	İyi	A.Ç.:15cm
24	O-14	5YR5/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:12cm
25	ALAN-4	2.5YR7/6	Mika,Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	D.Ç.:12cm
26	O-14		Mika,Kireç	Orta/Orta	İyi	-
27	O-14		Mika,Kum,Şamot	Orta/Orta Gözenekli	İyi	D.Ç.:6,4cm

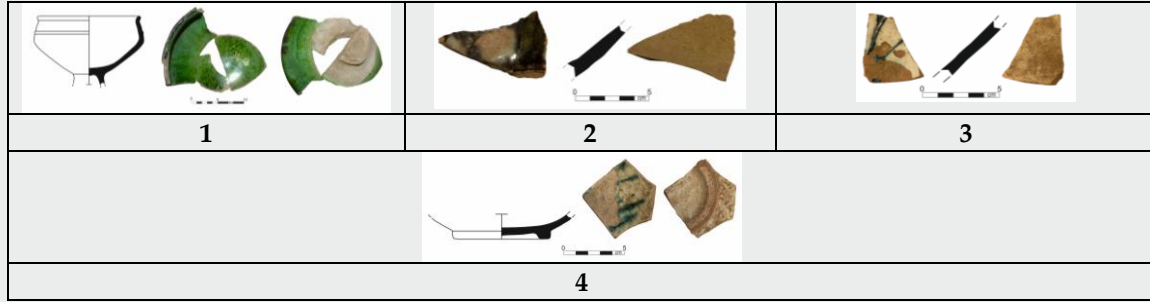
28	ALAN-3	2.5YR5/6	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:6cm
29	ALAN-1	2.5YR6/8	MikaKireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:6,2cm
30	ALAN-1	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:7cm
31	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Çok	İyi	D.Ç.:8cm
32	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:6,6cm
33	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:9cm
34	O-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Az	İyi	D.Ç.:8cm
35	O-14	2.5YR5/8	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:7cm
36	O-14	2.5YR5/8	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	Çok	D.Ç.:7cm
37	KJ 12-13	5YR6/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:8cm
38	KJ 12-13	2.5YR5/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:8cm
39	KJ 12-13	10YR8/1	Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:4,8cm
40	KJ 12-13	5YR6/4	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:5,4cm
41	KJ 12-13	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:5cm
42	KJ 12-13	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:4cm
43	KJ 12-13	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:5,4cm
44	KJ 12-13	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:5cm
45	OP-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:6,6cm
46	OP-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:7,4cm
47	KJ 12-13	10YR8/3	Mika,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:4cm
48	O-14	N	Kum	Küçük/Az Gözenekli	İyi	A.Ç.:18cm
49	O-14	10YR8/1	Mika,Kireç,Kum	Orta/Az Gözenekli	İyi	D.Ç.:5,4cm
50	ALAN-4	7.5YR8/2	Kireç,Kum	Orta/Az Gözenekli	İyi	A.Ç.:14cm
51	ALAN-4	N	Kum,Şamot	Küçük/Az	İyi	A.Ç.:20cm
52	ALAN-4		Kireç,Kum	Orta/Çok	İyi	D.Ç.:6cm
53	ALAN-4	7.5YR _/2 9/	Kireç,Kum	Küçük/Az Gözenekli	İyi	D.Ç.:6cm
54	ALAN-4		Kireç,Kum,Şamot	Orta/Az Gözenekli	İyi	D.Ç.: 7 cm
55	O-14	N	-	-	İyi	D.Ç.: 10 cm

Akıtma bezemeli örneklerle Bitlis Kalesi'nde nadir olarak karşılaşılmakla birlikte sıraltına yeşil ve lacivert renklerin fırça yardımıyla ya da akıtma şeklinde bezeme olarak kullanıldığı görülmektedir. (Tablo 2) Akıtma bezemeli seramiklerde açık yeşilimsi gri (Gley 1 7/10Y), kırmızimsı sarı (5 YR 7/6), açık kırmızimsı kahverengi (2.5 YR 7/4), açık kırmızı (2.5 YR 6/6) hamur renkleri görülmekte olup mika, kireç ve kum

katkıdır. Bu grup seramiklerde sıraltı boyama bezeme tekniğinden farklı olarak bezemelerin belli bir kompozisyona bağlı kalmadan gelişigüzel şekilde veya seramik yüzeyini hareketlendirmek amacıyla kullanılmıştır. Büyük kısmı mevcut olmayan bu grup örneklerde çizgisel bezemelerin büyük boyutlu olarak yapıldığı görülmektedir. Farklı dönemlere ait örneklerde bezeme özelliklerinde de farklılıklar görülebilmektedir.

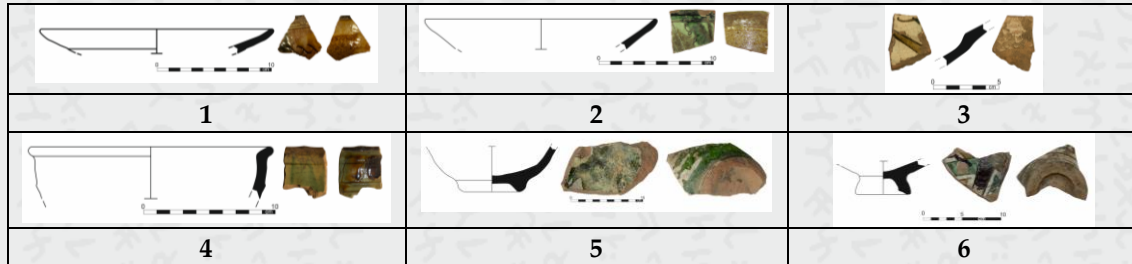
Tablo 2. Akıtma Bezemeli Seramikler

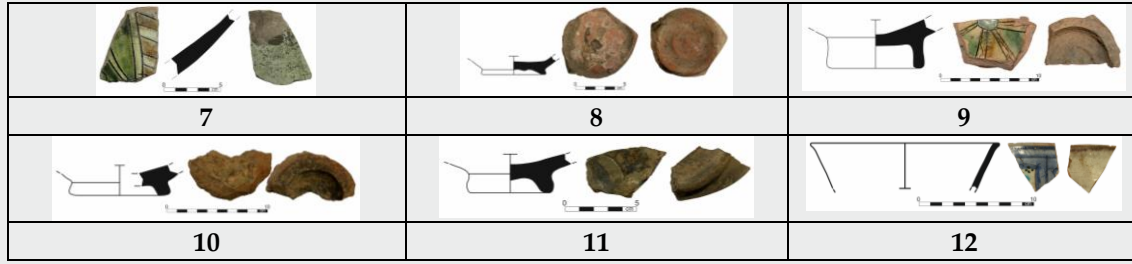

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/ Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	ALAN-4	Gley 1 7/10Y	Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	A.Ç.:19c m
2	KJ 12-13	5YR7/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	-
3	O-14	2.5YR7/4	Mika,Kireç,Kum	Küçük/Az		-
4	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	D.Ç.:7,6c m

Boyalı kazıma bezemeli seramiklerde açık kırmızı (2.5YR6/6), açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR7/4, 5 YR 6/4), soluk sarı (2.5YR8/2), açık kahverengi (7.5YR6/4), kırmızımsı sarı (5 YR 7/8), kırmızımsı kahverengi (5YR5/4), pembe (5 YR 8/4) hamur renkleri görülmekle birlikte mika, kireç ve kum katkı maddelerinin yoğun, kuvarşın ise az sayıda örnekte kullanılmaktadır. (Tablo 3) Bu grup seramiklerde boyama renkleri bazı örneklerde tamamen kazıma alanlar içerisinde kalırken bazı örneklerde taşmış ya da akmuş şekildedir. Boyama renkleri hardal sarısı ya da lacivert gibi tek renkli ya da kahverengi-yeşil, yeşil-hardal sarısı gibi iki renklidir. Bu grup örneklerde daire, çokgen ile çeşitli çizgisel geometrik bezemeli kompozisyonlar yer almaktadır. Ayrıca silitize bitkisel bezemelerde görülmektedir.

Tablo 3. Boyalı Kazıma Bezemeli Seramikler

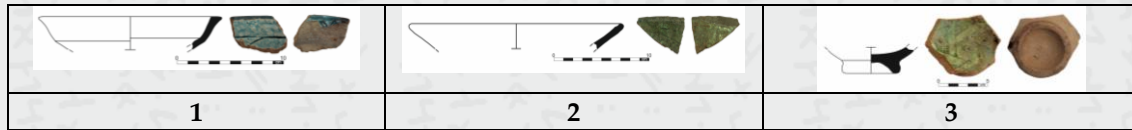

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/ Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	KJ 12-13	2.5YR7/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:20cm
2	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	A.Ç.:20cm
3	KJ 12-13	5YR7/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	-
4	ALAN-4	2.5Y8/2	Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:18cm
5	KJ 12-13	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Az	İyi	D.Ç.:8cm
6	ALAN-4	5YR7/8	Mika,Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	D.Ç.:6,4cm
7	ALAN-4	7.5YR6/4	Mika, Kireç,Kum	Orta/Az	İyi	-
8	ALAN-4	5YR6/4	Mika, Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	D.Ç.:7cm
9	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika, Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	D.Ç.:20cm
10	OP-14	5YR5/4	Mika,Kireç,Kum, Kuvars	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:8cm
11	OP-14	10YR4/1	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:5,4cm
12	KJ 12-13	5YR8/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:16cm

Kazıma bezemeli seramiklerde pembe (7.5YR7/4) ve açık kırmızı (2.5YR6/6) hamur renkleri görülmekle birlikte mika, kireç, kum katkı maddeleri kullanılmaktadır. Kazıma ve ince kazıma bezeme teknikleriyle yapılan seramiklerde çizgisel ve geometrik bezemeler yer almaktadır. Turkuaz ve yeşil sır renklerinin kullanıldığı seramikler kâse, tabak ve dip parçalarından oluşmaktadır.

Tablo 4. Kazıma Bezemeli Seramikler

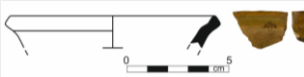

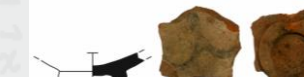

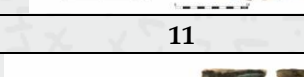
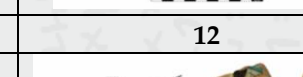

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/ Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	ALAN-4	7.5YR7/4	Mika,Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	A.Ç.:16cm
2	K-12	2.5YR7/6	Mika,Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	A.Ç.:22cm
3	ALAN-4	7.5YR7/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	D.Ç.:5,4cm

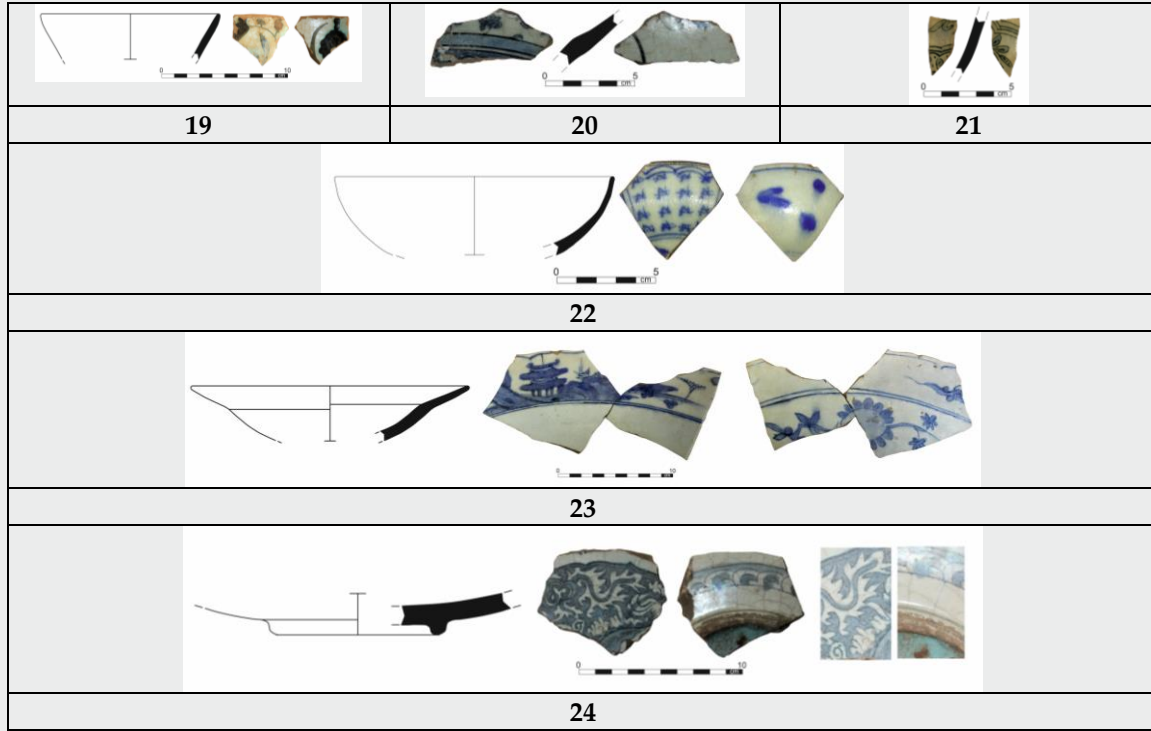
Sıraltı boyama bezemeli seramikler Grup A ve B olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Grup-A pembe (5 YR 8/3, 5 YR 8/4, 7.5 YR 7/4, 7.5 YR 8/3), soluk sarı (2.5 Y 8/3, 2.5 Y 8/4), beyaz (N, 10 YR 8/1), çok açık kahverengi (10 YR 8/2) hamur renkleri görülmektedir. (Tablo 5) Mika, kireç ve kum katkı maddelerine sahip seramikler ağırlıklı olarak renksiz şeffaf sırlı olup turkuaz ve açık yeşil sırlı örnekler de mevcuttur.

Kâse, tabak ve dip parçalarından oluşan bu grup seramiklerde yatay, dikey ve kıvrımlı çizgisel; şakayık çiçeği ve natüralist bitkisel bezemeler yanı sıra geometrik kompozisyonlar yer almaktadır. Ayrıca iki örnekte Çin yazısını ve konut mimarisini yansıtan bezemeler görülmektedir. (Tablo 5, Kat. No. 23-24) Sıraltı boyama bezemeli seramikler bezeme, kompozisyon ve işçilik bakımından çeşitlilik göstermesi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Grup-B seramikleri açık kırmızı (2.5 YR 7/6), pembe (2.5 YR 8/4, 5 YR 8/4) ve çok açık kahverengi (10 YR 8/2, 10 YR 8/3) hamur renkleri görülmektedir. (Tablo 6) Mika, kireç, kum ve Şamot katkı maddelerinin kullanıldığı seramikler beyaz veya krem astarlı olup ağırlıklı olarak renksiz parlak şeffaf sırlıdır. Ancak bir seramik parçasının iç yüzeyi turkuaz, dış yüzeyi ise kahverengi şekildedir. (Tablo 6, Kat. No. 1) Kâse ve tabak gibi açık formlu kap türlerine ait bu grup seramiklerde boyama renklerin yüzeyden oldukça kabarık şekilde olduğu görülmektedir.¹ Siyah, patlıcan moru, kahverengi, turkuaz boyama renklerine sahip seramiklerde bitkisel bezemeleri oluşturan konturlar da yer yer yüzeyden kabarık şekildedir. Sır ve bezemeleri kaliteleri oldukça fazla olan bu grup seramiklerde bir seramik parçasının konturları üzerinin altın yaldızlı olması ise dikkat çekicidir. (Tablo 6, Kat. No. 7)

Tablo 5. Sıraltı Boyama Bezemeli Seramikler (Grup A)

		
1	2	3
		
4	5	6
		
7	8	9
		
10	11	12
		
13	14	15
		
16	17	18

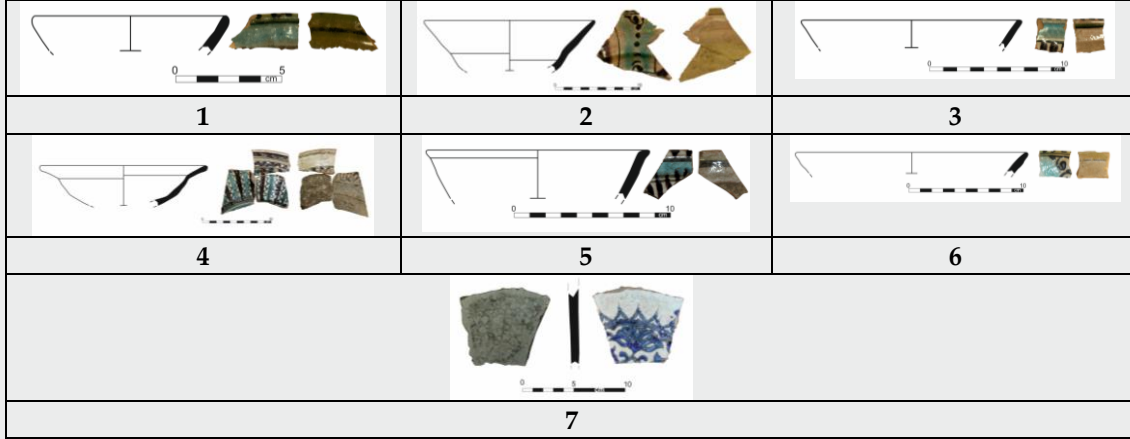
¹ Sırıci tekniğini andıran seramiklerde boyama bezemelerin yüzeyden oldukça kabarık olduğu görülmekle birlikte kırılan kısımlarda boyama renklerin sıraltında yer aldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca uygulamanın somut tespitinin analiz çalışmalarıyla ortaya konulmasının da gerekli olduğu düşünülmektedir.

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/ Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	O-14	5YR6/8	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:12cm
2	KJ 12-13	10YR8/1	Mika	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:10cm
3	ALAN-4	2.5YR5/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:3,4cm
4	O-14	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Çok	İyi	D.Ç.:4,6cm
5	KJ 12-13	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:6cm
6	KJ 12-13	7.5YR8/3	Kireç	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:16cm
7	KJ 12-13	5YR8/3	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:8cm
8	KJ 12-13	2.5Y8/3	Kum	Küçük/Az	İyi	-
9	O-14	5YR8/4	Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:20cm
10	O-14	5YR8/4	Kireç,Kum	Orta/Çok	İyi	-
11	ALAN-4	7.5YR7/4	Mika,Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	D.Ç.:10cm
12	ALAN-4	2.5YR6/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	D.Ç.:7,4cm
13	ALAN-4	7.5YR7/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	D.Ç.:5,6cm
14	O-14	7.5YR8/3	Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:8cm
15	KJ 12-13	10YR8/1	Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	D.Ç.:8cm
16	O-14	2.5YR8/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:16cm
17	UT-5	10YR8/2	Kum	Küçük/Az	İyi	A.Ç.:22cm
18	ALAN-4	10YR8/1	Kum			A.Ç.:16cm
19	O-14	2.5YR8/4	Kireç,Kum,Şamot	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:14cm
20	ALAN-4	N	Kum	Küçük/Az	İyi	-
21	O-14	N	-	- Gözenekli	İyi	-
22	O-14	N	Kum	Küçük/Az	İyi	A.Ç.:14cm
23	ALAN-4	N	-	Gözenekli az	İyi	A.Ç.:24cm

24	ALAN-4	7.5 YR 8/3	Kireç,Kum	Küçük/Az	İyi	D.Ç.:10cm
----	--------	------------	-----------	----------	-----	-----------

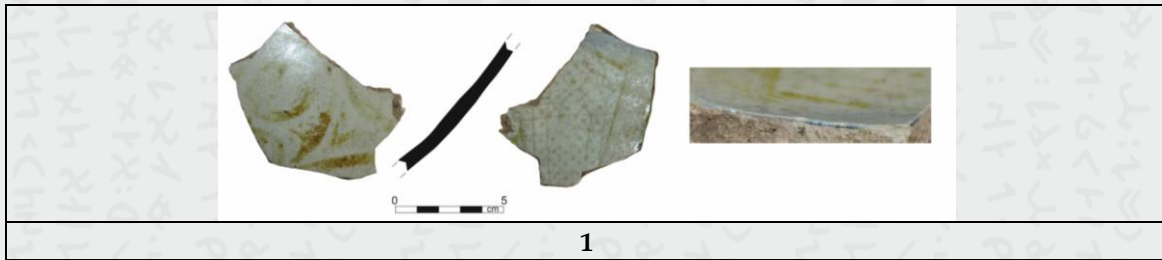
Tablo 6. Sıraltı Boyama Bezemeli Seramikler (Grup B)

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	OP-14	10YR8/3	Mika,Kireç,Kum	Küçük/Orta	İyi	A.Ç.:9cm
2	OP-14	10YR8/3	Mika,Kireç,Kum	Orta/Az	İyi	A.Ç.:20cm
3	KJ 12-13	2.5YR8/4	Mika,Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:20cm
4	ALAN-4	2.5YR8/6	Mika,Kireç,Kum	Orta/ Orta	İyi	A.Ç.:24cm
5	O-14	5YR8/4	Kireç,Kum	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:14cm
6	O-14	10YR8/3	Kireç,Kum,Şamot	Orta/Orta	İyi	A.Ç.:20cm
7	ALAN-4	10YR8/2	Kum	Küçük/Az Gözenekli	İyi	-

Lüster bezeme teknikli tek örnek muhtemelen bir kâse gövde parçasına aittir. Sıraltına turkuaz renkli boyama bezemeli seramik parçasının dış yüzeyine silitize bitkisel iç yüzeyine ise geometrik kompozisyonlar yerleştirilmiştir. (Tablo 7) Fritli sıkı dokulu bir hamur yapısına sahip olan seramik beyaz renklidir.

Tablo 7. Lüster Bezemeli Seramik

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	ALAN-4	7.5 /1 9/	Kum	Küçük/Az	İyi	-

Çiniler

Tek renk sırlı ve sıraltı boyama bezeme tekniklerinin kullanıldığı çiniler çok açık kahverengi (10YR8/3), soluk turuncumsu sarı (10YR_2 9/), çok soluk sarı (2.5Y_2 9/) hamur renklerine sahip olmakla birlikte mika, kireç ve kum katkıdır. Farklı bezeme tekniklerine sahip çiniler gözenekli ve gevşek yapılı ile az gözenekli ve sıkı dokulu olmak üzere iki farklı hamur türüne sahiptir. Kahverengi-kırmızı arasında farklı hamur renklerine sahip sıkı dokulu çiniler yerel üretim örnekleri oluştururken çok gözenekli ve gevşek hamurlu örnekler yerel örneklerden ayrılmaktadır. Yerel üretim örneklerle benzer hamur yapısına sahip çiniler turkuaz tek renk sırlı şekildedir. Gevşek dokulu çiniler ise renksiz şeffaf sıraltına siyah renkli konturlarla yapılmış geometrik ve natüralist bitkisel bezemelidir. Sıraltı boyama bezemeli seramiklerde lacivert, turkuaz, kiremit kırmızısı ve yeşil renklerin kullanıldığı görülmektedir. Bazı çini parçalarında lacivert, yeşil ve kiremit kırmızısı rengin yüzeyden oldukça kabarık şekilde olması ise dikkat çekicidir. (Tablo 8, Kat. No. 4-7)

Tablo 8. Çini Örnekleri

Kat. No	Açma	Hamur Rengi	Katkı	Boyutu/Miktarı/ Gözenek	Pişme Derecesi	Ölçü
1	O-14	Yanmış	Mika, Kireç, Kum	Orta/Orta	Çok	-
2	O-14	10YR8/3	Mika, Kireç, Kum, Kuvars	Orta/Orta	İyi	-
3	O-14	10YR_2	Kireç, Kum	Küçük/Az Gözenekli	İyi	-
4	KJ 12-13	10YR8/3	Mika	Küçük/Az Gözenekli	İyi	-
5	ALAN-4	2.5Y_2 9/	Kum	Küçük/Az Gözenekli	İyi	-
6	ALAN-4	2.5Y_2 9/	Kum	Küçük/Az Gözenekli	İyi	-
7	ALAN-4	10YR8/3	Kireç, Kum	Küçük/Az Gözenekli	İyi	-

Değerlendirme

Bitlis Kalesi, tarih boyunca askeri ve ticari geçiş güzergâhı üzerinde yer almasına bağlı olarak siyasi açıdan İran ve Osmanlı Devleti tarafından yakından takip edilmiştir. Seramik buluntular sosyal, ekonomik, kültürel, ticari ve siyasi olaylardan etkilenen ve farklı kültürler arasındaki etkileşimi arttıran birer nesnedir. Bitlis Kalesi kazı çalışmalarında ele geçirilen en yoğun buluntu grubunu da seramikler oluşturmaktadır. Kalede seramik üretimi yapıldığı mevcut yayınlardan açıkça anlaşılmaktadır (Baş,2012; Baş, 2018; Şen & Karasu, 2021). Ancak bu seramik üretiminin başladığı dönem, yerel üretim seramiklerde kullanılan bezeme özellikleri ve tarihlendirme konularında sınırlı çıkarımlar yapılabildiği görülmektedir. Kapsamlı çıkarımların yapılamamasındaki temel sebep ise kazı çalışmalarında kültür katmanı takibinin genel olarak yapılamamasıdır. Bitlis seramiklerinin temel olarak geleneksel anlayışla keskin dönemsel farklılıklar göstermeden üretilmesi ile bezeme tekniği, hamur ve sır özellikleri yanı sıra üslup ve kompozisyon bakımından süreklilik göstermesi de tarihlendirmede zorluklara sebep olmaktadır. Seramiklerin dönemsel çeşitliliği ve bölgedeki seramik üretiminin geleneksel bir anlayışla sürdürülmesi ve bölge siyasi hareketliliklerinin seramik sanatı üzerine yansımaları da ayrıca dikkat edilmesi gereken hususlardır.

Bitlis Kalesi 2022 yılı kazı çalışmalarında bölgede tek renk sırlı yarı mamul ve defolu seramik buluntuları ele geçirilmiştir (Tablo 1, Kat. No. 1-17). Ancak farklı alanlarda ve derinliklerde ele geçirilen bu seramiklerin dönemlerinin tespiti sadece buluntu yerlerine bakılarak yapılamamaktadır. 2022 yılı Bitlis Kalesi sur restorasyonuna yönelik yapılan kazı çalışmalarında günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarından farklı olarak daha derin tabakaların kazılması Bitlis Kalesi seramiklerinin anlaşılmasına da önemli katkı sunmuştur. Yayınlarda Bitlis Kalesi'nde seramik üretiminin tek renk sırlı örnekler dikkate alındığında Ortaçağ'da başlamış olabileceği belirtilmektedir (Şen & Karasu, 2021). Tek renk sırlı seramiklerde kuvars kullanımının bazı örneklerde bulunup bazılarında bulunmadığının dönemsel bir ayrım olabileceği ancak bu durumun tespitine dair somut verilerin yetersiz olduğu bilinmektedir (Şen & Karasu, 2021). Nitekim Bitlis Kalesi Geç Osmanlı dönemine tarihlenen sırsız seramiklerin de benzer hamur yapısına sahip olması Osmanlı döneminde bölgede iki atölye ya da usta olabileceğini akla getirmektedir (Şen & Karasu, 2021). Benzer hamur, form ve sır özelliklerine sahip bu seramikler aynı döneme ait olabileceği gibi usta farklılığı sonucu yenileşme ya da değişim sebebiyle de çeşitlilik gösterebilir. Tek renk sırlı seramiklerde dönem tespiti için hamur özellikleri yanı sıra sır ve form özellikleri de ayrıca dikkat edilmesi gereken hususlardır. Sır özellikleri dikkate alındığında Bitlis Kalesi'ne tek renk sırlı seramiklerin bazılarının oldukça parlak sırlı ve diğer örneklerden ayrıldığı görülmektedir. Muhtemelen 14-15. yüzyıllarda Bitlis Kalesi'ne çok uzak olmayan bölgelerden tek renk sırlı seramiklerin ithal edilmiş olabileceğine işaret eder. Yerel üretim seramiklerde ise ağırlıklı olarak koyu yeşil sır renginin tercih edildiği ancak pişirme derece ve sürelerine bağlı olarak renk tonlarında farklılıklar oluştuğu görülmektedir. Ayrıca Ortaçağ yerel üretim örneklerinin kaba ve daha gözenekli bir hamur yapısına sahip olduğu Osmanlı

Dönemi örneklerinin ise sıkı dokulu ve daha az gözenekli olduğu, sırsız kısımlarının ise astarlı görüntüsüne benzeyen şekilde daha kırmızı bir renge dönüştüğü anlaşılmaktadır. Tek renk sırlı yerel üretim seramiklerde dönemsel geçişin tespitinde form özellikleri ise genel olarak en somut verilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Bitlis Kalesi tek renk sırlı Ortaçağ seramiklerinin Osmanlı örnekleriyle kıyaslandığında dip kaidelerinin yüksek olup dışa ve içe çekik ağız kenarlarına sahip oldukları görülmektedir. Osmanlı Dönemi örnekleri ise belirgin bir form anlayışına sahip alçak dipli ve dışa çekik kenarlıdır. Bazı örneklerde ise dip formlarının Ortaçağ örneklerinden belirgin şekilde ayrılan hafif içe çekik kenarlı olduğu anlaşılmaktadır.

Tek renk sırlı seramiklerde Ortaçağ ve Osmanlı Dönemi örneklerinin tespitinde dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli husus seri üretim için kullanılan üç ayaklardır. Bitlis Kalesi tek renk sırlı seramiklerinden bazılarında üç ayak izi görülürken bazı örneklerde yer almamaktadır. Üç ayak kullanımının da dönemsel farklılıkların tespitine dair veriler sunabileceği düşünülmektedir (Şen & Karasu, 2021). Ancak bu durumun kesin ve somut olarak tespit edilebilmesi için seramiklerin dip kısmının tamamının ya da büyük bir kısmının mevcut olması gerekmektedir. Mevcut buluntulardan ise Bitlis Kalesi tek renk sırlı örneklerinde üç ayak kullanımının 19. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bitlis Kalesi tek renk sırlı seramiklerinin 14-15. yüzyıl² ve 18-19. yüzyıla³ tarihlenen ithal ve yerel üretim örneklerinin bulunduğu görülmektedir. Tek renk sırlı 14-15. yüzyıl ithal seramikleri yeşil ve turkuaz sır renklerine sahip olup benzerleri Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu Karacahisar Kalesi yanı sıra Amorium gibi Beylikler Dönemi seramiklerinde görülmektedir (Yılmazyaşar, Karasu & Özkul Fındık, 2023, s. 145-150; Doğer & Armağan, 2020, s. 79-83). Ayrıca muhtemelen 14-15. yüzyıl Ming veya Yuang dönemine tarihlenen Çin üretimi seladon bir seramik dip parçası da buluntular arasındadır (Tablo 1, Kat. No. 5) (Gompertz, 1980). 18-19. yüzyıla tarihlenen koyu yeşil sırlı yerel üretim Osmanlı Dönemi seramiklerinin benzerleri Anadolu'da Edirne, Tire, İznik, İstanbul (Saraçhane, Tekfur Sarayı) bölgelerinde; Balkanlarda ise Belgrad, Ganos, Dimetoka, Phokis'te görülmektedir (Uçar, 2019b, s. 537-538; Uçar & Uçar, 2018, s. 11; Özkul Fındık, 2001, s. 128-132; Hayes, 1992; Yenişehirlioğlu, 1994, s. 554-559; Bikic, 2003; Armstrong & Günsenin, 1995, s. 183-197; Liaros, 2018, s. 207-209; Armstrong, 1989, s. 26-27). Bu ölçülerden hareketle elimizdeki buluntuların büyük bölümü de Osmanlı Dönemine aittir. Ayrıca opak krem (Tablo 1, Kat. No. 48-49), parlak turkuaz (Tablo 1, Kat. No. 51-54) sır renklerinin görüldüğü hamur ve sır özellikleri bakımından ithal olarak bölgeye gelen seramikler de buluntular arasındadır. 19-20. yüzyıl başı arasına tarihlenen Bitlis evlerinde de benzer özelliklere sahip parlak turkuaz renkli bacınilerin kullanıldığı görülmektedir.

Akıtma bezemeli seramikler yeşil ve lacivert renkli olup buluntular Beylikler ve Geç Osmanlı dönemlerine tarihlendirilmiştir. Hamur, form ve bezeme özellikleri yanı sıra buluntu yerleri ve derinlikleri de kesin olmamakla birlikte dönem tespitine yönelik katkı sunmaktadır. Beylikler ve Erken Osmanlı dönemlerine ait olabileceği düşünülen

² Bitlis Kalesi tek renk sırlı seramikleri Tablo 1, Kat. No.21,25,26,32, 47,55.

³ Tek renk sırlı Osmanlı seramikleri Tablo 1, Kat. No. 10-20,22-24, 27-31,33-46.

tüme yakın bir seramik buluntusunun sır özellikleri bakımından oldukça kaliteli olduğu ve ithal şekilde kaleye geldiği anlaşılmaktadır. (Tablo 2, Kat. No. 1) Akıtma bezemeli bir dip parçası gerek form gerekse bezeme özellikleri bakımından 17-18. yüzyıla tarihlenmesi muhtemeldir. Çünkü benzerleri İstanbul ve Edirne kazılarında da ele geçirilmiştir (Uçar, 2014, s. 263, 375; Polat, 2018, s. 226). (Tablo 2, Kat. No. 4) Ortaçağ'a geçiş tabakasında ele geçirilen bir seramik parçası Eyyubi örnekleriyle benzerlik göstermektedir (Mason, 1997, s. 226). (Tablo 2, Kat. No. 2) Ancak büyük kısmı mevcut olmadığı için oldukça kaliteli parlak sırlı olan bu seramik parçasının ait olduğu dönem kesin olarak tespit edilememektedir.

Boyalı kazıma bezemeli seramiklerle 2022 yılı kazı çalışmalarında derinleşilen alanlarda karşılaşılmaktadır. Sıraltı boyamaları tek ya da iki renkli şekilde olan bu grup seramikler genel olarak parlak sırlıdır. Benzer örnekleri Eskişehir (Karacahisar), Malatya, Manisa, Adıyaman, Divriği, Niğde (Tyana) gibi bölgelerde görülmekle birlikte 14-15. yüzyıl arasına tarihlenip bölgeye ithal olarak geldiği anlaşılmaktadır (Yılmazyaşar & Karasu, 2022, s. 360; Karasu & Şen, 2022; Polat, 2022, s. 421; Gök Gürhan, 2008, s. 74-76; Acara Eser, 2020, s. 136-153; Karasu, 2022, s. 313). Anadolu Selçuklu Devleti sonrası Beylikler dönemlerine tarihlenen bu seramiklerde yer yer Memluk etkisi de hissedilmektedir. Bir örnek ise üslup ve bezeme bakımından diğer örneklerden ayrılmakta olup Osmanlı Dönemi'ne tarihlenmesi muhtemel görülmektedir. (Tablo 3, Kat. No. 12) Büyük kısmı mevcut olmayan bu ağız parçasının form özellikleri 15-17. yüzyıl seramikleriyle paralellik göstermekle birlikte bezeme üslubu açısından 16-17. yüzyıl Safevi (Kubaçi, Kirman, Tebriz, Meşhed) örneklerini karşılaştırmaktadır (Golombek, Mason & Proctor, 2001, s. 218, 224; Peck, 1980, s. 67-68).

Kazıma bezeme tekniğiyle yapılmış bir kase, bir tabak ağız kenarı ile dip parçasından oluşan üç buluntu kazı çalışmalarında ele geçirilmiştir. Benzer örnekleri Hasankeyf, Niğde (Tyana), Tokat (Komana) gibi kazı çalışmalarında görülen seramiklerden ikisi 13. yüzyıl-14. yüzyıl ortasına (Tablo 4, Kat. No. 2-3) Anadolu Selçuklu ve sonrası döneme ait bir örnek ise 14-15. yüzyıl Beylikler Dönemi'ne tarihlenmektedir. Ayrıca bu örneğin ithal olarak kaleye geldiği tahmin edilmektedir (Çeken, 2005, s. 90-178; Karasu, 2022, s. 310-312; Karasu, 2021, s. 721).

Bitlis Kalesi sıraltı boyama bezemeli seramiklerde deneme olarak nitelendirilebilecek yerel üretim seramikler yanı sıra ithal örneklerle karşılaşılmaktadır. Yerel üretim seramikler içerisinde sıraltına yüzeyleri hareketlendirmek için büyük boyutlu basit çizgisel kompozisyonlardan oluşan fırça yardımıyla yapılmış yeşil renkli bezemeler görülmektedir. (Tablo 5, Kat. No. 1-5) Bu seramiklerin Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi'ne geçişe ait olduğu ve belli bir şablona bağlı kalmadan doğaçlama şekilde bezendiği anlaşılmaktadır. Sıraltı boyama bezemeli üç örneğin (Tablo 5, Kat. No. 6-8) ithal olarak Bitlis Kalesi'ne geldiği Hasankeyf ve İznik'teki gibi benzer örnekleri dikkate alındığında 14-15. yüzyıla tarihlendiği anlaşılmaktadır (Çeken, 2005; Özkul Fındık, 2001). Üslup bakımından benzerlik gösteren yedi seramik parçasının (Tablo 5, Kat. No. 9-15) ise 15-16. yüzyıl Osmanlı Dönemi Bitlis Kalesi yerel üretimi olmaları muhtemeldir. Sıraltına siyah ve lacivert renklerle konturlu ve iç kısmı dolgulanmış natüralist bitkisel kompozisyonlu altı seramik parçasının (Tablo 5, Kat. No. 16-21)

benzeri İznik üretimi ve taklitleri ile Safevi seramiklerinde görülmektedir (Tablo 5, Kat. No. 16-18) (Lane, 1957, Pl. 3-4; Uçar, 2019, s. 382). Bu seramikler 16-17. yüzyıl Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Bitlis Kalesi ithal son seramik grubunu ise bir kâse ve bir tabak ağız parçası ve bir dip parçasından oluşan üç seramik oluşturmaktadır. (Tablo 5, Kat. No. 22-24) Osmanlı İznik ve Çin porselenlerinden motif ve sahnelerin yer aldığı bu grup seramikler porselen olmayıp az gözenekli bir hamur yapısına sahiptir. Benzer örnekleri yanı sıra sır özellikleri ve işçilik bakımından oldukça kaliteli olan bu grup seramiklerin Safevi üretimi olduğunu düşünmekteyiz. (Watson, 2005, s. 456-470; Peck, 1980, s. 67). Çin alfabesini andıran taklit olabileceği düşünülen harfler, Çin bulutları, Diaojiaolou olarak isimlendirilen Çin (Uzakdoğu) konutları, ejder figürünü andıran kompozisyonlar yanı sıra Osmanlı İznik seramik sanatında da kullanılan şakayık, nar çiçeği gibi natüralist bitkisel kompozisyonlar seramik yüzeylerine aktarılmıştır. Yönetici sınıfına hediye olarak getirilebileceği düşünülen bu seramiklerin ticaret aracılığıyla bölgeye gelmesi de muhtemeldir.

Sıraltı boyama Grup B seramiklerinde turkuaz renklerin sır altına siyah, kahverengi gibi renklerin ise sır içi izlenimi verecek şekilde yapıldığı görülmektedir. Sır altına yapılan bazı renklerin yüzeyden oldukça kabarık şekilde olduğu da anlaşılmaktadır. Bir seramik parçasının ise kompozisyonu oluşturan konturları yüzeyden oldukça çıkıntılı şekilde olup diğer örneklerden ayrılmaktadır. (Tablo 6, Kat. No. 7) Bu grup seramiklerin İran ve Anadolu'da özellikle Ahlat'ta ele geçirilen minai teknikli benzer anlayışta örnekleri (Watson, 2005, s. 363-371; İbrahimoglu, 2022, s. 129-144) görülmekte olup Bitlis Kalesi'nde 15-17. yüzyıl arasında geniş bir tarih aralığında bu gelenekten gelen kabarık sıraltı boyama renklerin uygulamalarının farklı bir anlayışla sürdürülmesi muhtemeldir. Bu grup seramiklerin ithal ve yerel üretim örneklerden oluştuğu görülmektedir. Bitlis Kalesi kazı çalışmalarında sıraltı boyama bezemeli bir örneğin benzeri Eski Van Şehri kazı çalışmalarında da ele geçirilmekle birlikte Sultaniye Sultan Olcayto Hüdebende Türbesi'nde sergilenen bir seramik parçası da kompozisyon bakımından benzerdir (Denkhalbant Çobanoğlu, Konyar & Çobanoğlu, 2016, Foto. 31). (Tablo 6, Kat. No. 4)

Bitlis Kalesi seramiklerinde kompozisyon benzerliklerinin temel sebebi bölgenin Ortaçağ'dan itibaren Türk-İslam kültürü ve İran'la olan etkileşimidir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin uluslararası ticaret yollarına egemen olduğu 13. yüzyılda Selçuklu seramik sanatının Anadolu'da ve dışında geniş bir alanda dağılım gösterdiği ve bu kültürün etkilerinin 14-15. yüzyıl Beylikler Dönemi örneklerinde de hissedildiği görülmektedir. Bitlis Kalesi sıraltı boyama bezemeli seramikleri iki ana dönem özelliklerini yansıtmaktadır. Bu özellikler yine İran coğrafyasıyla bağlantılı olarak 14-15. yüzyıl ve 16-17. yüzyıl Safevi etkilidir.

Bitlis Kalesi'nde ele geçirilen bir lüster seramik parçası gerek mevcut kazı çalışmalarındaki tek örnek olması gerekse Ortaçağ'da da Bitlis Kalesi'ndeki yaşama dair veriler sunması bakımından oldukça önemlidir. (Tablo 6, Kat. No. 1) Gözenekli ve kum katkılı olan muhtemelen kase kap türüne ait parça stonepaste veya fritware olarak isimlendirilen sert ve sıkı dokulu bir hamur yapısına sahiptir. Anadolu'da yapılan kazı çalışmalarında Konya başta olmak üzere yönetici kesimin yaşadığı ve ticaretin yoğun

olduğu bölgelerde ele geçirilen lüster teknikli seramiklerle Bitlis Kalesi'nde karşılaştırılması Kubbetü'l-İslam olan Ahlat bölgesiyle yakın konumda bulunan Bitlis Kalesi'nin Ortaçağ'da da özellikle 12-13. yüzyılda önemli bir konumda bulunduğuna işaret etmektedir. 10-14. yüzyıl İran, Suriye ve Mısır'da benzer örnekleri görülen lüster parçasının İran bölgesinden (Kaşan) ithal edilmesi muhtemel görülmektedir (Watson, 2005, s. 276-282, 291-293, 347-360; Mason, 2004, s. 255; Fehervari, 2000, s. 44-47; Grube, 1976, s. 137; Grube, 1994, s. 305-314).

Tek renk sırlı ve sıraltı boyama bezemeli çini parçalarıyla Bitlis Kalesi kazı çalışmalarında da karşılaşılmaktadır. Yarı mamul ve defolu seramik buluntular dikkate alındığında Bitlis Kalesi yerel üretim seramiklerinin kahverengi-kırmızı arasında farklı hamur renklerine sahip olduğu görülmektedir. Çini parçalarına bakıldığında ise yerel üretim seramiklerle benzer hamur yapısına sahip özellikle tek renk sırlı örneklerin yerel üretim olduğu günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarında ele geçirilen verilerden anlaşılmaktadır. Sıraltı boyama bezemeli seramiklerin daha açık renkli ve çok gözenekli bir hamur yapısına sahip olduğu görülmektedir. Benzer örnekleri Edirne kazılarında da görülen çinilerin 16-17. yüzyıl Osmanlı Dönemi'ne tarihlendiği düşünülmektedir (Özer, DüNDAR, Güner & Uçar, 2015, s. 83-88; Uçar, 2019b, s. 527). Sıraltı boyama bezemeli çinilerde kiremit kırmızısı rengin ve siyah renkli konturların seramiklerle benzer şekilde yüzeyden kabarık şekilde olması dikkat çekicidir ki bu durum bu çinilerin Safevi üretimi olabileceğine işaret etmektedir. Tek renk sırlı çinilerin benzerleri ise Ahlat kazı çalışmalarında ve Kaşan üretimi olduğu belirtilen Konskie Vody Kalesi (Kuzey Kafkasya) (14. yüzyılın ikinci yarısı) ile Verhniy Dzhulat Kalesi (14-15. yüzyıl) kazı çalışmalarında ele geçirilmiştir⁴ (Elnikov, 2017, s. 377; Narozhny, 2017, s. 523). Bitlis Kalesi tek renk sırlı çinileri ağırlıklı olarak Osmanlı evresi ile Ortaçağ'a geçiş tabakaları arasında ele geçirilmiştir. Bu Bitlis Kalesi yerel üretim çini örneklerini de oluşturmaktadır. Çinilerin yapı yüzeylerindeki yivli kısımlar içerisine bordür şeklinde harçla yerleştirilmesi muhtemel görülmektedir. Çini parçalarının kazı alanında ağırlıklı olarak Sinan Bey Hamamı'nın güneyinde tuğla parçalarla birlikte ele geçirilmesi bu kısımda Osmanlı kalıntıları altında 16-17. yüzyıla tarihlenen bir kamu yapısının yer almış olabileceğine işaret etmektedir. Sıraltı boyama bir çini parçası lüle buluntularının sona ermesinden hemen sonra 15-16. yüzyıl tabakalarında ele geçirilmiş olmakla birlikte Selçuklu çinilerini anımsatan bu parçanın insan ve hayvan figürü yanı sıra bitkisel bezemeli benzer örnekleri İsfahan'da yer alan Vezir Hamamı Kubaçi çinilerinde de görülmektedir (Jezabadi, Hosseini & Shateri, 2018, s. 101-119). (Tablo 8, Kat. No. 3) Büyük kısmı mevcut olmayan çini parçası ithal örneklerle benzer hamur yapısına sahip olması Anadolu'daki bir merkez dışında Safevi bölgesinden gelmiş olabileceğini düşündürür. Ancak buluntunun küçük bir parça olması somut değerlendirmeler yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Kazı alanının genellikle iki metre sonrasında ele geçirilen 15-17. yüzyıla ait olduğu düşünülen buluntuların -sadece benzer örnekleri göz önüne alınarak- kazı verileri ile üslup ve bezeme anlayışları dikkate alınmadan tarihlendirilmesinin doğru bir yaklaşım

⁴ Çini parçaları Ahlat Müzesi'nde sergilenmektedir. Ayrıca mevcut buluntular bazı yayınlarda tuğla şeklinde isimlendirilmiştir.

olmadığını düşünmekteyiz. Ayrıca Bitlis'in içe dönük yaşam tarzı ve gelenekseli yaşam anlayışının seramik sanatının anlaşılmasını zorlaştırdığı ileri sürülmüştür (Baş, 2010, s. 89; Baş, 2012; Baş, 2018; Şen & Karasu, 2021). 2022 yılı kazı çalışmalarında ele geçirilen buluntular ve seramikler üzerinde yapılan incelemeler neticesinde Bitlis Kalesi seramiklerine dair çeşitli çıkarımlara ulaşılmıştır. Bitlis Kalesi'nde İznik, Kütahya, İstanbul, İran, Çin ve Avrupa örneklerinin bulunduğu dikkate alındığında bölgenin önemli üretim merkezlerinden haberdar olduğu belirtilmekle birlikte yerel üretim seramikler ise ikinci kalite basit taşra uygulamaları olarak tanımlanmaktadır (Baş, 2010, s. 89; Baş, 2018, s. 176). Ancak yerel üretim seramiklerin ticaretten ziyade bölgesel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olmasına dikkat edilerek buluntular incelenmeli ve değerlendirilmelidir. Bitlis Kalesi kazı çalışmalarında bölgede Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı olmak üzere üç ana dönem seramik buluntularına ulaşılmıştır.

Tablo 9. Bitlis Kalesi Seramiklerinin Dönemsel Dağılımı ve Kültürel Etkileşim Özellikleri

	Dönem	Yüzyıl	Bitlis Kalesi Seramiklerine Etkisi Görülen Kültürler
	Anadolu Selçuklu	12-13. yüzyıl	Selçuklu
	Beylikler Dönemi	14-15. yüzyıl	Anadolu Selçuklu, Memluk, İlhanlı, Beylikler, Eyyubi
	Osmanlı Dönemi	16-17. yüzyıl	Osmanlı, Safevi, Beylikler
		18. yüzyıl - 20. yüzyıl başı	Osmanlı

12-13. yüzyıl seramiklerinin Bitlis Kalesi'ne ağırlıklı olarak yakın bölgeler ile İran civarından ve Anadolu Selçuklu Dönemi ticari yollarıyla bağlantılı merkezlerden geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 12-13. yüzyıllarda Bitlis Kalesi'nde seramik üretimi yapıldığına dair bir bulguya henüz rastlanmamıştır.

14-15. yüzyıl Anadolu'nun tamamına hâkim merkezi bir siyasi otorite yoktur. Farklı bölgelerde birbiriyle mücadele halinde ve büyümeye çalışan yerel hâkimiyetlerin olduğu bu dönem "Beylikler Dönemi" olarak ifade edilmiştir. Bu dönemde Bitlis'in sıklıkla el değiştirdiği ve farklı siyasi hâkimiyetler altında ancak yerel beyler idaresinde yönetildiği görülmektedir. Beylikler Dönemi'nde Anadolu genelinde olduğu gibi Bitlis Kalesi'nde de yerel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik seramik üretimine başlanması henüz mevcut veriler olmasa da muhtemel gözükmektedir. Nitekim Anadolu'da diğer beyliklerle paralel bir gelişim ve üretime sahip olan Bitlis Kalesi seramiklerinde yerel örnekler yanı sıra Malatya, Elâzığ, Hasankeyf gibi yakın bölgelerden ve Memluk ile İlhanlı üretimi ithal seramiklerin getirildiğini tarafımızca yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde yani 14-15. yüzyılda Anadolu Selçuklu seramik geleneğinin devamı, Memluk ve Eyyubi seramik sanatının yansımaları ile Beylikler Dönemi geleneksel ve yenilikçi denemelerinin ortaya çıktığı bir seramik ekolü görülmektedir. Bu sebeple Bitlis Kalesi Beylikler Dönemi seramikleri dönemin moda anlayışıyla paralel bir gelişime sahiptir.

Kaba hamurlu ve işçilikli bu grup yerel üretim seramikler mevcut buluntulara göre tek renk sırlı örneklerden oluşmakla birlikte form özellikleri Erken Osmanlı ve Mamluk örnekleriyle benzerdir. Nitekim bu tarih aralığı Bizans zamanında seramik üretimi yaptığı bilinen İznik'in gerek siyasi gerekse kültürel ve jeopolitik konumu sebebiyle seramik merkezi olmaya başladığı dönemdir. Ayrıca Hasankeyf'te belirli bir aile tarafından ya da farklı atölyelerde uzun süre seramik üretimi yapıldığı bilinmektedir (Özkul Fındık, 2008).⁵ Bitlis Kalesi'nde de bu tarz bir üretimin yapılmış olabileceği de belirtilmektedir (Baş, 2012; Baş, 2018).

Hasankeyf'te de 14. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyıla kadar seramik üretimi yapıldığı bilinmektedir. (Çeken, 2007, s. 487) Ancak Bitlis Kalesi seramiklerinde aynı şekilde şeffaf turkuaz sıraltına siyah renklerle yapılmış bazı örneklerin motif ve kompozisyon bakımından benzer olmasına karşın üslup olarak farklılık gösterdiği ve 15-17. yüzyılları arasında üretilmiş olabileceği düşünülmektedir. Gerek ele geçirildikleri kültür tabakaları ve bu tabakalardaki mimari kalıntılar gerekse sikkeler buluntuları mevcut düşünceyi desteklemektedir. Ayrıca kazı yapılan alanlarda bozulmamış kısımlarda daha derinde ele geçirilen Ortaçağ ve İznik seramikleri de mevcut görüşü destekler niteliktedir. 2004-2015 yılı kazı çalışmalarında da şeffaf turkuaz sıraltı boyama bezemeli örneklerin üretime dair ele geçirilen verilerden de yola çıkarak Geç Osmanlı Dönemi'ne kadar devam ettiği öngörülmektedir. (Baş, 2012; Baş, 2018) Turkuaz sırlı örnekler gibi renksiz şeffaf sıraltına çok renkli boyama bezemelerinde Hasankeyf üretimiyle bağlantılı olduğu daha sonraki dönemlerde ise Safevi seramik sanatının etkisiyle 17. yüzyıl sonuna kadar üretilmiş olabileceği düşünülmektedir.

14-15. yüzyıl Beylikler ve 16. yüzyıl Osmanlı seramiklerinde görülen form, motif ve kompozisyonların bu dönem muhtemelen yerel üretim seramiklerinde kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca sır ve renk düzenlemelerinde Beylikler döneminde görülmeye başlayan ve Safevi ile yer yer Osmanlı seramiklerinde de devam eden daha göz alıcı ve çok canlı renklerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bitlis Kalesi'nde bu tarz örneklerin Geç Osmanlı dönemine kadar üretildiğini düşündüren ana etken ise mimari kalıntılar ve sikkeler ile tabaka takip edilen kısımlardaki verilerin uyuşmasıdır. Korunmuş kısımlarda en üstte lüle, fincan ve tek renk yeşil sırlı seramikler sonrasında ise şeffaf turkuaz ve renksiz şeffaf sıraltına çok renkli boyama bezemeli örnekler daha derinde ise 13-14. yüzyıl ve 14-15. yüzyıl seramikleri ele geçirilmektedir. 15-17. yüzyıl kültür tabakalarında dönemin siyasi yapısı gereği olan karışıklıklar ve imar faaliyetleri sebebiyle belirgin ayrımlar yapılması yer yer zorlaşmaktadır. Ancak dönemleri net olarak bilinen İznik ve Safevi üretimi seramiklerin genellikle 15-17. yüzyıl arasında ve 14-15. yüzyıl seramiklerinden önce ele geçirilmesi diğer buluntuların da bu örneklerle paralelliği mevcut görüşleri desteklemektedir. Seramiklerde görülen üslup özellikleri de geleneksel üretimi yansıması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Ortaçağ'dan 16. yüzyıl başlarına kadar sık sık el değiştiren Bitlis Kalesi'nde jeopolitik konumu sebebiyle Safevi ile Osmanlı Devleti arasında önemli bir konumda

⁵ Ayrıca Hasankeyf'in çevre üretim merkezlerinden haberdar olduğu ve bu örnekleri benimseyip taklitlerini üreterek yeni sentezler ortaya koyduğu belirtilmektedir (Çeken, 2007,s. 261).

bulunmaktadır. 16. yüzyılın başında Bitlis'e Safeviler hâkim olmuştur. Daha sonra 1514 yılında Çaldıran Seferi dönüşünde İdris-i Bitlisi'nin desteğiyle Yavuz Sultan Selim döneminde bölgeye Osmanlı Devleti hâkim olmuştur. Ancak Bitlis yerel yöneticilerinin Safevilere meyletmesi neticesinde 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından görevlendirilen Ulema Paşa tarafından Bitlis kalıcı olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bitlis'in Ulema Han'a verilmesinin ardından Rojeki aşiretiyle birlikte Safevilere iltica eden Şemseddin'e Safevi Şahı I. Tahmasb tarafından toprak verildiği oğlu Şeref Han'ın ise burada doğduğu ve I. Tahmasb tarafından yetiştirildiği bilinmekte olup Tahmasb'ın vefatı sonrası tahta geçen II. Şah İsmail'le yaşanan sıkıntılar sebebiyle III. Murat Dönemi'nde Hüsrev Paşa aracılığıyla kendisine Bitlis hâkimliğinin verilmesi karşılığında 1578 yılında Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir (Özgüdenli, 2010, s. 548). Ancak Bitlis Kalesi yöneticilerinin Safevi Devleti'yle olan kültürel ve inanç bakımından bağlarını sürdürmeye devam ettiği kazı buluntularından da anlaşılmaktadır. Amasya Antlaşması sonrası Anadolu Kızılbaşları ile Safeviler arasındaki ilişkilerin eskisi gibi güçlü devam ettiği ve bu kişilerin yaşadıkları yerleri İran'a bağlama gayesini yürüttükleri belirtilmektedir (Sümer, 1976, s. 108). Nitekim 1655 yılında yaşanan sıkıntılar sebebiyle Van Beylerbeyi Melek Ahmet Paşa'nın Bitlis yöneticisi Abdal Han'ı yenerek Bitlis Kalesi'ni tekrar fethettiği bilinmektedir (Beyazıt, 2011, s. 71-72). Bitlis Kalesi seramiklerinin anlaşılmasında bölge yöneticilerinin Safevilerle olan ilişkilerinin de anlaşılması büyük önem taşımaktadır. Bitlis Kalesi ve çevresinde Anadolu Selçuklu etkisinin yoğun olarak hissedildiği Selçuklu sanatsal etkisinin Osmanlı Dönemi'nde de devam ettiği mimari yapı kalıntılarından anlaşılmaktadır (Baş, 2001, s. 42). Bitlis'in Kubbetü'l-İslam olarak anılan Ahlat'a yakınlığı ve şehrin büyük ölçüde Selçuklu Dönemi'nde kurulması ya da imar faaliyetlerinin artmasının da bu durum üzerinde etkisinin olabileceği düşünülebilir. Selçuklu sanatının beslendiği bölgelerden birisini oluşturan İran'ın ise gerek Bitlis'e yakınlığı gerekse kültürel köken sebebiyle Bitlis için önemini koruduğu görülmektedir. Selçuklu Devleti sonrasında sık sık el değiştiren ve jeopolitik açıdan Anadolu ile İran coğrafyasını birbirine bağlayan önemli bir konumda bulunan Bitlis'e Karakoyunlu ve Akkoyunluların siyasi hâkimiyeti ayrı bir öneme sahiptir. Bitlis Kalesi yöneticilerinin İran'a olan meyilinin bu dönemde ve özellikle Safeviler Döneminde yoğunlaştığı öngörülebilir. Nitekim bölge yöneticilerinin ticari, kültürel, sosyo-ekonomik bakımdan İran'a olan ilgisinin konumuzu oluşturan seramiklere de yansımaları görülmektedir.

14-17. yüzyıl seramiklerinde Anadolu Selçuklu, Osmanlı (İznik, Kütahya, Tekfur Sarayı, Eyüp) ve Safevi seramik sanatının etkileri görülmektedir. Ticari ve ekonomik şartlar yanı sıra siyasi olayların bu durumda etkili olması muhtemeldir İznik üretimi Milet işi olarak isimlendirilen ve 14-16. yüzyılları arasında Anadolu'da ve çevresinde geniş bir dağılım alanına sahip olan seramik üslubunun Bitlis Kalesi örneklerinde de dolaylı izlerinin devam ettiği görülmektedir. Milet işi seramikleri yanı sıra Osmanlı seramik sanatının Klasik Osmanlı Dönemi olarak isimlendirilen 16. yüzyılda Baba Nakkaş, Rodos işi, Karamemi, saz üsluplarının da yer yer bölge seramiklerine etki ettiği görülmektedir. Nitekim İznik'in Osmanlı Dönemi'nde seramik merkezi olduğu ve dönem modasını yönlendirdiği bilinmektedir. Ayrıca Bitlis Kalesi'nde mevcut buluntularda az sayıda örnekleri olmasına rağmen İznik seramikleriyle

karşılaşılmaktadır. Safevi seramiklerine bakıldığında ise Anadolu Selçuklu, Osmanlı ve Çin seramik sanatını kendi bünyesinde harmanlayarak özellikle Kubaçi seramikleri olarak isimlendirilen örnekleri üretmişlerdir. Safevi dönemi Kubaçi seramiklerinde Ortaçağ'da özellikle Selçuklu örneklerinde görülen turkuaz sıraltına siyah renkli boyama, lüster gibi tekniklerin yanı sıra Klasik Osmanlı dönemi İznik ve Çin üretimi porselenlerin taklit edildiği belirtilmektedir (Ölçer, 2018, s. 265-301). Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde Tebriz'in ele geçirilmesinden sonra bazı seramik ustalarının İstanbul'a getirildiği bu durumda Osmanlı seramik üretiminde Safevi etkili bazı uygulamaların yaygınlaştırdığı belirtilmektedir (Crowe, 2008, s. 75; Baş ve Yılmaz, 2022, s. 126). Ancak Yavuz Sultan Selim'in Tebriz'i fethi sonrası 700 çömlekçinin geri getirtilip bu çömlekçilerin Osmanlı seramik sanatına yeni renk ve desenler eklediklerine dair İznik dönemi örneklerinde (Şam işi) İran'la paralellikler görülmemektedir (Lane, 1939, s. 162). Nitekim gerek Safevi gerekse Osmanlı seramik sanatının gelişimi dikkate alındığında Osmanlı seramik sanatının Safevi seramiklerini de büyük oranda etkilemiş ve özellikle 16-17. yüzyılda dönem modasını belirlemiştir. 18. yüzyıla kadar benzer tarzda seramik üretimine devam eden bölgenin ve Safevi seramiklerinin Bitlis Kalesi örnekleri üzerinde büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Form anlayışında 18. yüzyıl örneklerine kadar keskin bir ayırım bulunmayan Bitlis Kalesi seramiklerinde kompozisyon ile özellikle sır ve boyama renk kullanımının temel dönemsel ayrımı ifade etmesi muhtemeldir.

Beylikler Dönemi farklı bölgelerdeki seramik üretim merkezlerinde ve özellikle İznik Milet işi örneklerde kullanılmaya başlayan natüralist bezemeden oluşan kompozisyonların Baba Nakkaş, Rodos işi, Karamemi ve saz üsluplarıyla gelişerek devam ettiği ardından 17. yüzyıl Kütahya seramiklerinde de bu anlayış sürdürülmüştür. Safevilerde Şah Abbas döneminde Meşhed, Isfahan, Kirman gibi şehirlerde ve Kuzey İran'da Kubaçi'de yaygın seramik üretimi yapılmaktadır (Beksaç, 2008, C. 35, s. 459). Azerbaycan ve İran topraklarından gelen yol Halep veya Erzurum yolu üzerinden Van, Bitlis, Diyarbakır ve Birecik yoluyla Tebriz'e gelmekteydi (Azimli, 2010, 108). Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında siyasi ve mezhepsel çekişmelerin olduğu bu sebeple de İran ekonomisinde önemli bir yer tutan kumaşın Avrupa pazarına satışının yapılmasını engellemek için Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden Kanuni Sultan Süleyman Dönemine kadar Osmanlı Devleti tarafından ambargo uygulanır (Küpeli, 2018, s. 324). Mevcut durumda özellikle 16-17. yüzyıllarda Bitlis'in ticari öneminin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. İran seramik üretiminde Moğol öncesi dönem (Varamin) ve Safevi rönesansı arasında açık bir bağlantı olduğu, Ming mavi beyaz porselenleri, Milet tipi seramikler ile ilk örnekleri 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren görülmeye başlayan Kubaçi örneklerinin bağlantılı olduğu belirtilmektedir (Reitlinger, 1938, s. 157-172). Bölgenin jeopolitik ve siyasi konumu dikkate alındığında Safevi seramik sanatına da ayrıca dikkat edilmelidir. Kafkasya'ya giden tüm yolların İran'dan geçtiği Tebriz'in de Kubaçi seramikleri ön plana çıkıncaya kadar önemli bir seramik merkezi olduğu belirtilmektedir (Lane, 1939, s. 161). Ancak 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Meşhed ve Kirman örneklerinde siyah kontur kullanılmadığı belirtilmekle birlikte bir dönem Tebriz'e atfedilen ve Kubaçi seramikleri olarak isimlendirilen çok renkli astar boyama

kapların ve çinilerin İsfahan bölgesinde hatta muhtemelen günümüzde hala seramik üretimi yapan Qumisha köyünde üretildiği belirtilmektedir (Golombek, vd., 2001, s. 230). Safevi seramiklerinde de natüralist bitkisel bezeme anlayışının Osmanlı ve Çin seramik sanatının etkisiyle 16-17. yüzyıllarında yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca Safevi ithal seramikleriyle de sıklıkla karşılaşmaktadır. Bitlis Kalesi seramiklerinde ise Safevi etkisinin daha yoğun olduğu bu sebeple de seramiklerdeki dönemsel ayrımın keskin özellikler göstermediğini düşünmekteyiz. Nitekim Bitlis Kalesi yerel üretim seramiklerinde Ortaçağ örneklerinden 17. yüzyıl sonuna kadar natüralist bitkisel bezemelerin seramik sanatında yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Çok renkli Kubaçi kaplarında siyah (ana hatlar), mavi, yeşil, sarı, kırmızı renkler kullanılmakta olup hafif kırmızı ve sarı renkler kalınca ve yüzeyden kabarık şekildeyken parlak mavi ve yeşil renkler akışkandır (Peck, 1980, s. 64). Ayrıca bu renkler çoğunlukla çiçek ve bitkisel motifler, meyve ağaçları, güller ve lotus yanı sıra hayvan figürleri ile kadın-erkek figürleri yer almaktadır (Peck, 1980, s. 64). Tek renk sırlı ve sıraltı boyama örneklerinde turkuaz renk kullanımının Selçuklular başta olmak üzere Beylikler ve Osmanlı (İznik, Kütahya, Eyüp...) seramiklerinde kullanıldığı görülmektedir. Geleneksel anlayışın ve kültürel devamlılığın bir yansıması olan turkuaz renk kullanımı Bitlis Kalesi örneklerinde de görülmektedir. Hasankeyf örnekleriyle birebir benzerliğe sahip Beylikler Dönemine tarihlenen seramiklerde boya renklerinin daha soluk, sır renklerinin ise çok parlak olmayan bir şekilde olduğu görülürken Osmanlı Dönemine tarihlenen seramiklerin daha çok Safevi örneklerinde olduğu gibi parlak ve canlı renklerden oluştuğu görülmektedir. Safevilerin Bitlis Kalesine hâkim olduğu 16. yüzyıldan Abdal Han döneminin sona erdiği 17. yüzyıl ortasına kadar olan aralık yerel seramiklerinde boyama renklerin fosforlu olarak da tabir edilebilecek canlı renklerden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca Osmanlı İznik ve Kütahya kompozisyon özelliklerini devam ettirdiği aynı zamanda da Selçuklu ve Beylikler Dönemi seramik anlayışından süregelen geleneksel yapıyı koruduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepledir ki kazı çalışmalarında ele geçirilen seramiklerin dönem tespitleri oldukça zordur. Bitlis Kalesi sıraltı boyama seramiklerinde kabarık boyama renklerin Safevi etkisiyle yapılan üretimlerde yoğunlaştığı Ortaçağ örneklerinde ise kullanılmadığını mevcut veriler dikkate alındığında anlaşılmaktadır. Sadece Bitlis Kalesi değil Eski Van şehri ve Hoşap Kalesi kazılarında da benzer buluntuların ele geçirilmesi Van gölü çevresinde benzer etkileşimin olduğunu düşündürmektedir (Denkhalbant Çobanoğlu, vd., 2016, s. 138-159; Baş ve Yılmaz, 2022, s. 126; Meydan, 2020, s. 46-51). Köklü tarihi temellere dayanan Bitlis Kalesi seramiklerinin henüz Eski Van şehri dışında Anadolu'da benzer örneklerinin mevcut şartlarda bulunmaması bölge seramiklerinin etkileşiminin anlaşılmasına sınırlı katkı sağlamaktadır. Ancak Eski Van şehrinin de Safevi seramik sanatının etkisinde üretim yapması ya da ithal edilmesiyle açıklanabilir. Ayrıca bölgede ele geçirilen seramiklerin ya da bu seramikleri üreten ustaların Bitlis Kalesi'nden gitmesi de muhtemeldir.

Resim 2: 12022 Yılı Restorasyon Kazı Çalışmalarında Ele Geçirilen Şii Mührü
(Karasu, 2023)

Osmanlı Devleti'nin özellikle 16. yüzyıldaki siyasi gücü dönem modasını belirlemiş ve Bitlis Kalesi örneklerinde de kaçınılmaz olarak bu etki hissedilmiştir. Ayrıca 15. yüzyıl sonuna kadar hâkim Türk-İslam kültürünün de Bitlis seramiklerinin temellerini oluşturduğu ön görülmektedir. Safevi seramik sanatı ise Bitlis Kalesi seramik üretimine özellikle 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl başı arasında üslup bakımından daha yoğun etki etmektedir. Öncelikle bölge yöneticilerinin Safevilerle olan siyasi yakınlığı ve özellikle mezhepsel bağlantısının bu durumda oldukça etkin olduğu görülmektedir. Nitekim henüz yayımlanmayan kazı arşivinden elde edilen bilgiler neticesinde 2021 yılı kazı çalışmalarında ele geçirilen basit ölçekli bir Caferi mührü ile secde taşları yanı sıra 2022 yılı sur restorasyonu kazı çalışmalarında saray kısmında ele geçirilen oldukça kaliteli bir Şii mührü bölge yöneticilerinin Safevilerle olan ilişkisini gösteren en somut buluntulardır. Bitlis'in Anadolu'daki diğer ticaret yollarına oranla Tebriz gibi ticari bir bölgeye daha yakın olması yanı sıra bölge yöneticilerinin kültürel bağlantıları neticesinde Bitlis Kalesi yerel üretim seramiklerinde Safevi (Kubaçi) örneklerinin yoğun etkisinin olduğu görülmektedir. Bu sebeple günümüze kadar Bitlis Kalesi seramikleriyle ilgili yapılan yayınlarda dönem ve tarihlendirme konularında sınırlı çıkarımlar yapılabilmektedir. Safevi seramiklerinde çağdaş Osmanlı ve Çin örnekleri yanı sıra Selçuklu seramik sanatından da esintilerin yer alması farklı üslupta seramikleri ortaya çıkartmıştır. Nitekim Bitlis Kalesi seramiklerinde Anadolu'da benzer uygulaması mevcut kazı çalışmalarında görülmeyen ünik bir seramik üretiminin olması muhtemeldir. Bu üretimde ise Safevi seramik sanatının etkisi büyüktür. Ayrıca Bitlis Kalesi'nde Abdal Han döneminin sona ermesi yanı sıra Safevi Devleti'nin yıkılması sonrasında 18. yüzyıl başından itibaren üretilen yerel seramiklerin tamamen Osmanlı seramik sanatına yöneldiği ele geçirilen tek renk sırlı ve sırsız seramiklerden anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda ise Safevi devletinin yıkılmasıyla sosyo-ekonomik açıdan etkisinin belirgin şekilde azaldığı ve bölge seramiklerinde Ortaçağ form anlayışının

sınırlı şekilde sürdürüldüğü ayrıca tek renk sırlı örneklerde bezeme açısından İstanbul, Edirne ve Balkanlarda görülen daire şeklinde baskı bezemelerin taklitlerinin yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle bu döneme ait Kütahya üretimi fincanlar ve Tophane üretimi ile yerel üretim olabileceği düşünülen lüle buluntularının yoğun olarak ele geçirilmesi Safevi devletinin yıkılmasından sonra bölgenin Osmanlı seramik üretim merkezlerinden gelen ithal seramikler ve bunların taklitlerini üretmeye başladığını göstermektedir. Yavuz Sultan Selim ve sonrasında Kanuni Sultan Süleyman'ın bölgeyi kesin olarak fethetmesine kadar geçen sürede ve 17. yüzyılda büyük oranda Safevi devletine meyleden Bitlis bölgesi seramiklerinde kültürel geçmiş, siyasi otorite ve bölgesel isteklerin seramik sanatına yansıdığı görülmektedir. Bitlis Kalesi'nin Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethinden sonra dahi seramik üretimi bakımından Safevi örneklerini de takip ettiği, Ortaçağ ve Osmanlı etkili Safevi seramiklerinin yerel taklitlerini ürettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı-Safevi ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda bölgenin jeopolitik önemi daha net anlaşılmaktadır. Bitlis Kalesi'nin Osmanlı devleti tarafından fethinden sonra dahi Safevilerin bölge ile ilişkilerini sürdürerek siyasi açıdan bölge üzerinde nüfus elde etmeye çalıştığı düşünülmektedir. Ayrıca ticari açıdan önemli konumda bulunan bölgeyi Osmanlı devletiyle doğrudan askeri savaşa ele geçirmeye çalışmak yerine dolaylı şekilde sosyo-kültürel bir politika izleyerek ele geçirmeye çalıştığı tahmin edilmektedir. Bu siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel durumun en net yansımaları ise seramiklerde görülmektedir. Ayrıca kalede Osmanlı hâkimiyeti döneminde sadece Safevi örnekleri değil 18-19. yüzyıla tarihlenen Avrupa üretimi seramik ve jeton gibi buluntular da ele geçirilmiştir (Pektaş & Baş, 2013, s.614-618; Baş, 2018, s.176). Bu çeşitlilik ise Bitlis Kalesi'nin Osmanlı Dönemi'nde oldukça aktif bir konumda olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Bitlis Kalesi kazı çalışmalarında Osmanlı Dönemi mimari kalıntılarının tespit edildiği tabakalarda ele geçirilen seramikler Ortaçağ örnekleriyle benzer özellikleri yansıtmakla birlikte tarihlendirilmeleri konusunda önemli sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu seramiklerin dolgu ve karışmış alanlar dışında mimari kalıntularla paralel dönemlere ait olduğu anlaşılmakta olup mevcut durumun somut şekilde açıklanması için çalışmamızda çeşitli unsurlara değinilmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi Bitlis bölgesinin yeniliğe kapalı bir seramik anlayışından ziyade gelenekselliği sürdürme çabasının olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayışın ise köklü olmayan yenilik ve değişikliklerle mimari yapılarda da devam ettirildiği görülmektedir. Bitlis Kalesi'nde ele geçirilen Ortaçağ'dan Geç Osmanlı Dönemine kadar olan ithal örnekler bölgenin siyasi ve ticari konumu sebebiyle aktif bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Seramik sanatında da özellikle yerel üretim buluntularında dönem modalarına yönelik çeşitli denemelerin yapıldığı ancak bölgede üretim yapan ustaların bu konuda tam olarak başarılı olamadıkları görülmektedir. Yerel üretimde belirgin dönemsel geçiş ve farklılıkların mevcut verilerde olmaması, bölgeyi uzak-yakın çevredeki seramik üretiminden tam anlamıyla ayıran farklı bir niteliğe ulaşamamasının temel sebebi ise

aynı aile ya da usta çırak ilişkisiyle devam eden tekdüze üretim ve bölgenin muhtemelen konumu ile İran coğrafyasıyla olan geleneksel etkileşimidir.

Bitlis Kalesi 2022 yılı ve daha önceki kazı çalışmalarında ele geçirilen buluntulara bakılarak Bitlis Kalesi'nde ele geçirilen seramiklerin 15.yüzyıl sonuna kadar Anadolu geneliyle paralellik gösterdiği görülmektedir. Yine bölgede mevcut veriler dikkate alındığında yerel seramik üretiminin 14-15.yüzyılda başlamasının muhtemel olabileceği; dönem dönem ise kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. 16.yüzyıl ve sonrasında ise bölge yöneticilerinin Safevilerle olan kültürel ve ticari etkileşiminin arttığı bu sebeple de Anadolu seramik sanatından tamamen farklı olmasa da dönemsel olarak ayrı örneklerin üretildiği anlaşılmaktadır. 17.yüzyıl ortasında Bitlis Beyi Abdal Han'ın yönetiminin sonlandırılması ardından Safevilerin yıkılması sonucunda Bitlis Kalesi seramik üretiminin yerel ihtiyaçlara yönelik Geç Osmanlı seramikleriyle paralel bir üretime dönüştüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca 12.yüzyıl ile 20.yüzyıl başı arasında Bitlis Kalesi'ne İran (Selçuklu, Safevi) bölgesi ile Osmanlı Devleti (İznik, Kütahya, Tekfur Sarayı, Eyüp) ve Avrupa'dan (Almanya vb) ticaret ya da bölge yöneticilerine hediye amacıyla seramikler gelmiştir. Özellikle 15-17.yüzyıl Bitlis Kalesi seramiklerinin Van ile olan ilişkisi de bu iki bölge arasındaki etkileşimi göstermektedir. Son olarak Bitlis Kalesi siyasi hareketliliğinin seramik sanatına doğrudan etki etmesi İçkale'de ele geçirilen seramik buluntularından anlaşılmaktadır. Kale'nin henüz kazılmayan kısımlarının gün yüzüne çıkarılması ve sondaj çalışmalarıyla kalenin Ortaçağ yerleşimine dair seramiklerin tespit edilmesi bölge üretiminin anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır. Ayrıca seramikler üzerinde yapılacak analiz çalışmalarının bölge seramik üretimi ve tarihlendirilmesinin anlaşılmasına ışık tutacağını düşünmekteyiz.

Extended Abstract

Various conclusions have been reached about the ceramics of Bitlis Castle from the glazed samples found during the 2022 excavations. It is understood that locally produced ceramics were produced to meet regional needs rather than trade. Besides Anatolian, Iranian, and European ceramics are also encountered. During the Bitlis Castle excavations, ceramic finds from three main periods, namely Anatolian Seljuks, Principalities and Ottomans, were found in the region. It is understood that the ceramics of the 12th and 13th centuries came from the regions close to the Bitlis Castle, around Iran and from the centers connected with the commercial routes of the Anatolian Seljukid Period. In the ceramics of the Bitlis Castle, which has a parallel development and production in Anatolia with other principalities, local examples are encountered, as well as ceramics brought from nearby regions such as Malatya, Elâzığ, Hasankeyf. It is possible that Mamluk, Ilkhanid and Ayyubid ceramics were brought to the region as well. In the 14th-15th centuries, a school of ceramics is seen in which the continuation of the Anatolian Seljukid ceramic tradition, the reflections of the Mamluk and Ayyubid ceramic art and the traditional and innovative experiments of the Anatolian Principalities Period emerged. For this reason, the ceramics of the Bitlis Castle at the Anatolian Principalities Period have a parallel development with the fashion understanding of the period.

It is thought that the forms, motifs, and compositions seen in the 14th-15th century Anatolian Principalities and 16th century Ottoman ceramics were used in local production ceramics of this period. In addition, it is understood that more eye-catching and very vivid colors were preferred in the glaze and color arrangements, which started to be seen in the Anatolian Principalities period and continued in the Safavid (Kubachi) and occasionally Ottoman ceramics. The influences of Anatolian Seljuk, Ottoman (İznik, Kütahya, Tekfur Palace, Eyüp) and Safavid ceramic art can be seen in the ceramics of the 14th-17th centuries. Imported samples from the Middle Ages to the Late Ottoman Period, captured in Bitlis Castle, show that the region was in an active position due to its political and commercial location. In ceramic art, it is seen that various experiments were made on period fashions, especially in locally produced finds, but the master artisans who produced them in the region were not fully successful in this regard. The main reason for this situation stems from a ceramic production that continues with the same family or master-apprentice relationship. It is seen that the Safavid, especially Kubachi samples, have an intense influence on the locally produced ceramics of Bitlis Castle. For this reason, limited inferences have been made about the period and dating in the publications made about the ceramics of Bitlis Castle until today.

In the 16th century and later, it is understood that the cultural and commercial interaction of the regional administrators with the Safavids increased, and therefore, although not completely different from the Anatolian ceramic art, Iranian Kubachi-influenced samples were produced periodically. As a result of the collapse of Safavids after the end of the rule of Bitlis Bey Abdal Han in the middle of the 17th century, it is seen that the ceramic production of Bitlis Castle turned into a parallel production with the Late Ottoman ceramic art for local needs. The direct impact of the political activity of Bitlis Castle on ceramic art is understood from the ceramic findings found in İçkale.

Kaynakça

- Acara Eser, M. (2020). Divriği kale kazısı sırlı seramik buluntuları: ilk sonuçlar ve yerel üretim izleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37 (1), 136-153. doi.org/10.32600/huefd.605647
- Armstrong P. & Günsenin, N. (1995). Glazed pottery production at Ganos. *Anatolia Antiqua*, 3, 179-201. doi.org/10.3406/anata
- Armstrong P. (1989). Byzantine and later settlements in eastern Phokis. *British School at Athens*, (84), 1-47. doi.org/10.1017/S0068245400020864
- Arthur L. (1957). The Ottoman pottery of Isnik. *Ars Orientalis*, (2), 247-281. Erişim Adresi: www.jstor.org
- Azimli, D. (2010). Safevi-Osmanlı ilişkilerinde Doğu Anadolu meselesi (ekonomik yönden)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), 100-114. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/usaksosbil/issue/21650/232760
- Baş, G. & Yılmaz G. (2022). Van müzesi'nde bulunan İslami dönem sırlı seramikleri üzerine bir değerlendirme. *TÜBA-AR*, (30), 117-142. doi.org/10.22520/tubaar2022.30.006
- Baş, G. (2001). Bitlis'teki mimari yapılarda süsleme. *Sanat Tarihi Dergisi*, XI, 21-42. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/std/issue/16514/172422
- Baş, G. (2010). Bitlis kalesi sırlı seramikleri üzerine bir değerlendirme. *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 83-92.), Denizli: Biltur Basın Yayın.
- Baş, G. (2012). *Bitlis kalesi kazısı sırlı seramikleri (2004-2012)*, Ankara: Pegem Akademi.
- Baş, G. (2013). Bitlis kalesi kazısı'nda ele geçen Avrupa bağlantılı buluntular. *14th International Congress of Turkish Art* in (s. 609-618), Paris: College de France.
- Baş, G. (2018). *Bitlis kalesi arkeolojik kazı çalışmaları (2011-2015)*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Baş, G. (2018). Bitlis kalesi'nde seramik üretimine ilişkin bazı bulgular ve seramik üretim alanları. *XI. AIECM3 Uluslararası Orta Çağ ve Modern Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri* içinde (s.171-177), 1, İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Beksaç A. E. (2008). Safaviler-sanat. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 35, s. 457-459), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Beyazıt, Y. (2011). Evliya Çelebi'nin sunduğu önemli bir portre: Bitlis Hanı Abdal Han. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 67-82. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed/issue/34722/383895
- Bikic, V. (2003). *Gradska Keramika Beograda (16-17. Vek)*, Beograd: Arheoloski Institut.
- Crowe, Y. (2008). Safevi seramik ve çinileri. *Louvre Koleksiyonlarından Başyapıtlarla İslam sanatının 3 Başkenti: İstanbul, İsfahan, Delhi* içinde (s. 75-79) Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Çeken, M. (2005). *Hasankeyf (1991, 2001-2003 Yılı) kazı buluntusu fırın ve atölyeleri ile seramik malzemeleri* (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Denknalbant Çobanoğlu A., Konyar, H. B., Çobanoğlu, A. V. (2016). Eski Van şehri kazı alanında bulunan keramikler ve çiniler. *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* içinde (s.138-159), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Doger, L. & Armagan, M. E. (2020). Amorium, yukarı şehir iç sur alanı kazısından geç ortaçağ sırlı seramikleri üzerine ilk gözlemler. *Art-Sanat*, 14, 71-110. doi.org/10.26650/artsanat.2020.14.0004
- Elnikov M. (2017). Строительная кашинная керамика городища конские воды. Поливная Керамика Средиземноморья И Причерноморья X—XVIII Вв. (s.363-386), 2, Казань-Кишинев.

- Evliya Çelebi, (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van* (S. A. Kahraman-Y. Dağlı, Çev.). C.1. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fehervari, G. (2000). *Ceramics of the Islamic world: in the Tareq Rajab Museum*. London-New York: I. B. Tauris Publishers.
- Golombek, L., Mason R. B. & Proctor, P. (2001). Safavid potters' marks and the question of provenance. *Iran*, (39), 207-236. Erişim Adresi: www.jstor.org
- Gompertz, G. M. (1980). *Chinese celadon wares*. London & Boston.
- Gök Gürhan, S. (2008). Beylikler dönemi'ne ait sgraffito teknikli ve tek renk sırlı kaplar (Manisa Gülgün Hatun Hamamı buluntuları). *Sanat Tarihi Dergisi*, XVII (2), 59-83. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/std/issue/16525/172505>
- Grube, E. J. (1976). *Islamic pottery of the eighth to the fifteenth century in the Keir Collection*. London: Faber and Faber Limited.
- Grube, E. J. (1994). *Cobalt and lustre: the first centuries of Islamic pottery*, England: Oxford University Press.
- Hayes, J. W. (1992). *Excavations at Saraçhane in Istanbul*. 2, England: Oxford.
- İbrahimioğlu, C. (2022). *Ahlat Müzesi'nde bulunan ortaçağ (İslami) dönem sırlı seramikler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Jamileh Mansouri Jezabadi, Haskem Hosseini and Mitra Shateri (2018). "Introducing and Comparative study of kubachi tiles of Vazir bathhouse in Isfahan", *Motaleate Tatbighi Honar*, 8 (15), 101-119. " (۱۳۹۷). "شاطری میدترا، حدسینی هاشم سدید، جزآبادی مذصوری جمیده". "هنر تطبیقی مطالعات"، "اصد فهان شهر در وزیر حمام ک و ب لچه ک اشدهای تطبیقی مطالعه و معرفی" Erişim adresi: <https://www.noormags.ir>
- Karasu, Y. E. & Şen, K. (2022). *Malatya Battal Gazi ilçesinde bir seramik üretim merkezi: Şehabiyye-i Kübra Medresesi kurtarma kazısı (çini, seramik, fincan, lüle)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Karasu, Y. E. (2021). Komana örneği üzerinden Anadolu Selçuklu dönemi Kırım seramik ticareti ve usta göç hareketliliği. *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII (71), 717-733. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/68671/1079733>
- Karasu, Y. E. (2022). Niğde/Tyana (Kemerhisar) kazısı Türk-İslam dönemi seramikleri. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, 277-317. doi.org/10.26650/sty.2022.1025378
- Karasu, Y. E. (2023). Bitlis Kalesi Osmanlı dönemi günlük yaşamında sırsız seramikler (2022 yılı kazı sezonu). *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 1066-1088. doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1310053
- Küpeli, Ö. (2018). İpek, ticaret yolları ve Osmanlı-Safevi mücadelesinde ekonomik rekabet. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İslam Kongresi Özel Sayısı, 322-340. Erişim Adresi: <http://isamveri.org>
- Lane, A. (1939). The so-called "Kubachi" wares of Persia. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, (75), 156-162. Erişim Adresi: www.jstor.org
- Liaros, N. (2018). Late Ottoman tableware from Didymoteicho and some notes on pots' form, function and identity", *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings in* (s.203-216), 1, İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Mason, R. B. (1997). Medieval Egyptian lustre-painted and associated wares: typology in a multidisciplinary study. *Journal of the American Research Center in Egypt*, (34), 201-242. Erişim Adresi: www.jstor.org
- Mason, R. B. J. (2004). *Shine like the sun: lustre-painted and associated pottery from the medieval Middle East*. Canada: Mazda Publishers.
- Meydan, Ö. (2020). *Hoşap kalesi kazısı seramikleri (2007-2017)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

- Narozhny, E. (2017). О находках поливной керамики XIII—XIV вв. на территории северного Кавказа. *Поливная Керамика Средиземноморья И Причерноморья X—XVIII вв.* (s. 513-538), 2, Казань- Кишинев.
- Ölçer, S. (2018). 15 ve 16. yüzyıl mavi-beyaz seramikleri: Osmanlı, Safevi ve Çin hanedanlığı örneklerinin üslup bağlamında karşılaştırılması. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVII (1), 265-301. doi.org/10.29135/std.391638
- Özer, M., DüNDAR, M., Güner, Y. & Uçar, H. (2015). Edirne yeni saray kazısı (saray- 1 cedid-i âmire) 2011 yılı çalışmaları. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXIV (1), 73-106. doi.org/10.29135/std.272958
- Özgüdenli, O. G. (2010). Şeref Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 38, s. 548-550), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özkul Fındık, N. (2001). *İzmit Roma tiyatrosu kazı buluntuları 1980-1995 arasındaki Osmanlı seramikleri*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Özkul Fındık, N. (2008). *Hasankeyf seramikleri (2004-2006)*. Ankara: Çardaş Yayınevi.
- Peck, E. H. (1980). A "Kubachi" plate and related Islamic ceramics. *Bulletin of the Detroit Institute of Arts*, 58 (2), 62-71. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org>
- Pektaş, K. (2009). Bitlis kalesi kazısı 2007 yılı çalışmaları. 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı* içinde (s.317-326.), 4, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Polat, T. (2018). *Marmaray projesi kazılarında ortaya çıkarılan Osmanlı seramikleri (Üsküdar, Sirkeci, Yenikapı Marmaray istasyonları ve Haliç metro ayakları)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Polat, T. (2022). Horiskale ortaçağ seramikleri. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, 407-431. doi.org/10.26650/sty.2022.1056840
- Reitlinger, G. (1938). The interim period in Persian pottery: an essay in chronological revision", *Ars Islamica*, 5 (2), 155-178. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org>
- Sümer, F. (1976). *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü (Şah İsmail ile halefleri ve Anadolu Türkleri)*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.
- Şen, K. & Karasu, Y. E. (2021). *Arkeolojik veriler ışığında Bitlis kale kazısı seramik buluntuları (2018-2019 yılı kazı dönemi)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Tuncel, M. (1992). Bitlis. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 6, s. 225-228), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uçar, H. & Uçar, A. (2018). Tire Kutu Han kazısı Beylikler ve Osmanlı dönemi seramikleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVII (1), 1-33. doi.org/10.29135/std.339743
- Uçar, H. (2014). *Edirne yeni saray kazısı seramikleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Uçar, H. (2019a). 2013-2014 yılı Edirne yeni saray kazısı İzmit ve Kütahya seramikleri. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3), 365-386. doi.org/10.18026/cbayarsos.596137
- Uçar, H. (2019b). Edirne Yemiş Kapanı kazısı'ndan bir grup Osmanlı seramiği. *Yaşar Erdemir'e Armağan Sanat Tarihi Yazıları* içinde (s. 509-541). Konya: Literatürk Academia.
- Watson, O. (2005). *Ceramics from Islamic lands*, Unites States of America: Thames&Hudson.
- Yenişehirlioğlu, F. (1994). İstanbul-Tekfur Sarayı-Osmanlı dönemi çini fırınları ve Eyüp çömlekçiler mahallesi yüzey araştırmaları. *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı* içinde (s.535-566), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yılmazyaşar, H. & Karasu, Y. E. (2022). Ortaçağ Seramik sanatı bağlamında Karacahisar kalesi seramikleri. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V (II), 336-367. doi.org/10.48120/oad.1156404
- Yılmazyaşar, H., Karasu, Y. E. & Özkul Fındık, N. (2023). *Bizans'tan Osmanlı'ya: Karacahisar kalesi seramikleri (2019-2022)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.